

RIG

NR 3 2019

KULTURHISTORISK TIDSKRIFT GRUNDAD 1918

Redaktörer

*Simon Ekström**Marie Steinrud*

Bitr. redaktör

Margareta Tellenbach

Webredaktör

Lars-Eric Jönsson

Ansvarig utgivare

Simon Ekström

REDAKTIONENS ADRESS

Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap
(ERG)

Stockholms Universitet, 106 91 Stockholm

e-post simon.ekstrom@etnologi.su.se

mobilnr 0703-258715

e-post marie.steinrud@etnologi.su.se

mobilnr 0733-844463

e-post Margareta.Tellenbach@gmail.com

telefon 046-291314

webadress: <http://journals.lub.lu.se/index.php/rig>

Redaktionsråd

Lotten Gustafsson Reinius, Etnografiska museet, Stockholm

Rebecka Lennartsson, Stockholms stadsmuseum

Lena Marander-Eklund, Nordisk folkloristik, Åbo Akademi

Fredrik Nilsson, Etnologi, Åbo Akademi/Lunds universitet

Ulf Palménfelt, Institutionen för kulturanthropologi och

etnologi, Uppsala universitet, Campus Gotland

Richard Pettersson, Institutionen för kultur och medier,

Umeå universitet

Jens Rydström, Genusvetenskapliga institutionen,

Lunds universitet

Marie Steinrud, Institutionen för etnologi, religionshistoria

och genusvetenskap, Stockholms universitet

Marie Ulväng, Ekonomisk-historiska institutionen,

Uppsala universitet

Per Widén, Institutionen för idé- och lärdomshistoria,

Uppsala universitet

Omslagsbild: Ett fotografi som användes flitigt i annonser och artiklar om Agdatorps trädgårdsskola i Blekinge under åren 1900–1910 då skolan var i drift. Fotot är taget någon gång mellan åren 1900 och 1905. Okänd fotograf. Ur Stora Boråkra gårdsarkiv.

PRENUMERATION

Prenumeration kostar 200 kronor för privatperson, 300 kr för institution och 450 kr för prenumerant utanför Norden. Prenumeration tecknas hos eddy.se ab, order@bokorder.se.

Vänligen uppge namn, adress och e-post.

Trädgårdsmästarinnans otrampade stig

Trädgårdsodlingens roll inom kvinnorörelsen och kvinnors väg in i trädgårdsbranschen 1859–1923

Boel Nordgren

Inledning

1800-talets sista årtionden var en period av intensivt kvinnosaksarbete, då kvinnor började hävda sin plats inom en rad yrkesområden som tidigare varit förbehållna män. Hand i hand med detta gick kampen för att få tillgång till utbildning i samma utsträckning som männen. Trädgård var ett arbetsområde som ofta framställdes som lämpligt för kvinnor. Mycket av arbetet i de hushållsnära odlingarna och hemträdgårdarna har traditionellt varit kvinnliga ansvarsområden (se t.ex. Flinck 1994; Hallgren 2016). Trädgårdsbranschen och trädgårdsrelaterade yrken dominerades dock av män, och längre trädgårdsutbildningar var under lång tid enbart tillgängliga för män (se t.ex. Nolin 1999; Ahrland 2006; Olausson 2014). Från ett system där trädgårdsmästare utbildades genom praktik i olika anläggningar, och yrket inte sällan gick i arv inom familjen, började utbildningskraven under 1700-talet att formaliseras. Då inrättades en examinationsordning inom trädgårdsmästarämbetet i Stockholm och år 1791 startades landets första trädgårdsskola: Bergianska trädgårdsskolan i Stockholm. På 1830-talet tillkom flera högre trädgårdsskolor inom landet och på 1870-talet startades Alnarps trädgårdsskola/institut i Skåne (Ahrland 2006). Ingen av dessa var från början tillgänglig för kvinnor. År 1859 fick kvinnor rätt att utbilda sig till folkskollärarinnor. I och med detta gavs möjlighet för dem, att inom en yrkesutbildning, tillägna sig kunskap om trädgårdsskötsel. Ämnet var dock inte en

obligatorisk del av undervisningen (*Tidskrift för hemmet* 1862:4, s. 277).

Den skriande bristen på utbildningsmöjligheter för kvinnor som ville yrkesarbeta med trädgård gjorde att behovet av trädgårdsskolor för kvinnor kom att diskuteras allt mer under 1800-talets slut. Omkring sekelskiftet 1900 grundades flera mindre trädgårdsskolor som riktade sig specifikt till Sveriges kvinnor. Kurserna vid dessa skolor var inte fullständiga trädgårdsmästarutbildningar utan pågick oftast bara en säsong. Under tidigt 1900-tal fick kvinnor emellertid även tillgång till de större trädgårdsskolorna inom landet. Den första kvinnliga eleven vid trädgårdsutbildningen i Alnarp började där år 1902 (Nilsson-Leissner 1954). Adelsnäs trädgårdsskola var sannolikt den första större trädgårdsskola i landet som tog emot kvinnliga elever, dock skedde detta tidigast 1901 (*Idun* 1910:12, s. 146; Karlquist 2016). Med detta fick kvinnor möjlighet att utbilda sig till trädgårdsmästare utan att behöva åka utomlands, vilket de varit tvungna att göra tidigare. Antalet kvinnliga elever vid de stora trädgårdsskolorna var dock få. År 1916 startade Fredrika Bremer Förbundet en egen trädgårdsskola för kvinnor, Apelrydsskolan utanför Båstad. Efter en utvidgning 1923 förlängdes utbildningarna vid skolan och den kom därefter att benämnas ”Skandinavians första fullständiga trädgårdsskola för flickor” (Laurell 1923).

Trots att kvinnor under mer än 20 år haft tillträde till samma trädgårdsutbildningar

Omkring sekelskiftet 1900 grundades flera mindre trädgårdsskolor som riktade sig specifikt till Sveriges kvinnor. Kurserna vid dessa skolor var inte fullständiga trädgårdsmästarutbildningar utan oftast bara en säsong långa. En av dessa var Agdatorps trädgårdsskola i Blekinge, vilken drevs av Ida Schmidt mellan åren 1900 och 1910. Foto från trädgårdsskolan, okänd fotograf, ur Stora Boråkras gårdsarkiv.

som män så ansågs det alltså år 1923 behövas en särskild trädgårdsutbildning för de kvinnor som inte enbart ville använda kunskapen inom hemmet utan även i yrkeslivet. Vad berodde det på? Hur såg situationen ut som ledde fram till utvidgningen av Apelrydsskolan? Hur hade diskussionerna förts inom kvinnorörelsen? Hur framställdes kvinnliga trädgårdsmästare och kvinnliga trädgårdsskolor? Vilka personer debatterade frågan? Hur argumenterade de och vad fick de för mothugg? Detta är vad som har undersökts i den här studien av kvinnotidskrifter åren 1859–1923 (Nordgren 2019 opubl.). Tidsintervallet rör sig alltså från det år då Nordens första kvinnotidskrift *Tidskrift för hemmet* grundades, och kvinnofrågor som utbildning och tillgång till yrkeslivet började diskuteras i denna, fram till att Skandinavien fick sin första ”fullständiga” trädgårdsskola för kvinnor.

Skrifterna som studerats är *Tidskrift för hemmet*, *Dagny*, *Hertha*, *Morgonbris*, *Framåt*, *Rösträtt för kvinnor*, *Kvinnornas tidning*, *Idun* och *Mitt Hem*. Dessa har valts ut för att få en bild av hur frågorna diskuterades både i tidskrifter med olika politisk inriktning och i mer lättsamt hållna vecko- och månadstidningar. De tre första kan kopplas till den borgerliga kvinnorörelsen; *Tidskrift för hemmet* (1859–1885) grundades av Sophie Adlersparre som senare startade Fredrika Bremer Förbundet. Förbundets första tidskrift hette *Dagny* (1886–1913) och senare kom *Hertha* (1914–). *Morgonbris* (1904–) är sedan 1909 medlemstidning för Sveriges socialdemokratiska kvinnoförbund. *Framåt* (1886–1889), *Rösträtt för kvinnor* (1912–1919) och *Kvinnornas tidning* (1921–1925) var kortlivade och partipolitiskt obundna tidskrifter, dock diskuterades i allra högsta grad politiska frå-

gor. *Idun* (1887–1968) startades, enligt presentationen på Göteborgs universitetsbiblioteks hemsida ”som en ’praktisk veckotidning för kvinnan och hemmet’, men innehållet fick snart en mer allmän prägel med reportage, debattartiklar och ett omfattande skönlitterärt inslag” (Göteborgs universitetsbibliotek, hemsida). *Idun* var också tidigt en förespråkare för kvinnors emancipation och verkar ha varit en viktig kanal för skribenter från Fredrika Bremer Förbundet. *Mitt Hem* (1905–1909) var en kortlivad praktisk tidskrift för hem och hushåll.

Alla artiklar, notiser och annonser rörande trädgårdsodling som återfunnits har samlats in. Materialet har sedan sammanställts kronologiskt med syfte att få en bild av hur diskussionen förändrades under perioden 1859–1923. I underlaget till artikeln ingår även arkivmaterial och litteratur om en specifik trädgårdsskola: Agdatorps kvinnliga trädgårdsskola i Blekinge och dess grundare Ida Schmidt (Nordgren 2018 opubl; Nordgren 2019 in press). Ytterligare litteratur som använts kan kopplas till skribenter i kvinnotidskrifterna och till Agdatorp, och har använts för att öka förståelsen för personerna som debatterade ”trädgårdsfrågan” i dessa tidskrifter. Materialet har tidigare använts i två kortare populärvetenskapliga artiklar (Nordgren & Olausson 2018; Nordgren 2019).¹

Det vore fel att säga att kvinnorna och trädgårdsodlingen var det största diskussionsämnet i någon av de studerade tidskrifterna. I framförallt Fredrika Bremer Förbundets tidskrifter återkom det dock tämligen ofta som ett ämne för sig eller som exempel när kvinnors utbildning och tillgång till yrkeslivet diskuterades. Även i *Idun* dök inlägg i ämnet upp vid några tillfällen per år. I förhållande till omfånget är nog *Mitt Hem* den tidskrift i vilken frågan diskuterades mest. I övriga skrifter som studerats får det dock sägas vara en icke-fråga. Trots att Ellen Key och Anna Lindhagen (som bland annat

arbetade för koloniträdgårdar åt arbetare) var återkommande skribenter i socialdemokratiska *Morgonbris* så diskuterades frågan mycket lite där. Frågan fick alltså betydligt mer utrymme i de tidskrifter som riktade sig till borgerlighetens kvinnor än i de socialdemokratiska skrifterna.

Utifrån det material som använts i den här studien är det svårt att uttala sig om det var män eller kvinnor som var mest skeptiska respektive positiva till kvinnor inom trädgårdsbranschen. Däremot kan konstateras att det inte enbart var män som uttryckte tveksamhet till kvinnors lämplighet för trädgårdsmästaryrket. Att inkludera trädgårdstidskrifter i nästa analys skulle troligen ge en mer rättvisande bild. Inger Olausson (2016) har gjort en genomgång av sådana skrifter med avseende på dessa frågor, men ännu inte publicerat hela resultatet. Catharina Nolin har studerat kvinnliga trädgårdsarkitekters väg till etablering och legitimering under 1900-talet (se t.ex. Nolin 2011). Ett fåtal kvinnliga landskapsarkitekter finns beskrivna av bland andra Nolin, i verket *Svensk trädgårdskonst under 400 år* (Andersson, Jonstoj & Lundquist (red.) 2000). Som helhet är kvinnors väg in i trädgårdsbranschen fortfarande ett tämligen outforskat område (se t.ex. Nolin 2016; Olausson 2014). Flera forskare har däremot skrivit om hur trädgårdsodlande och utbildning inom trädgård under 1800-talets senare hälft användes som ett verktyg för att kultivera folket, och om hur skolträdgårdar användes som förebilder för de privata hemmen (se t.ex. Johansson 1987; Klintborg Ahlklo 2012; Klintborg Ahlklo 2016; Åkerblom 2005). I detta sammanhang hade kvinnor en central roll genom sin nära koppling till hemmet och barnens omvårdnad. Trädgården var inte enbart ett konkret verktyg för att skapa ett klokare, mer bildat och sundare folk, utan den användes också som metafor: Om familjen var trädgården så var kvinnan, med Åsa Klintborg Ahlklos ord, dess trädgårdsmästare

(2016). I Finland har kvinnors roll för hem-trädgården och byggandet av familjen och därmed också byggandet av nationen, under perioden 1870–1930, studerats av Julia Donner (2015).

Det är mycket svårt att skilja yrkeslivet från hemlivet när det gäller kvinnor och trädgårdsodling, men ändå försöker jag i denna artikel fokusera mer på kvinnors väg in i trädgårdsbranschen än på kvinnors användning av trädgårdsutbildning i det egna hemmet. Den handlar alltså i första hand om hur kvinnor mottogs som professionella, yrkesarbetande, inom trädgårdsområdet. Vilka vägar var öppna för dem och vilka var svårare att ta sig fram på? Därför har studien kopplingar till undersökningar om kvinnors professionalisering (t.ex. Lundgren 1990) och hur yrken gått från att vara antingen maskulint eller feminint kodade till det motsatta, samt hur yrket i sig har förändrats under den processen. Detta är frågor som hanterats av bland andra Lena Sommestad (1992) och Anders Ottosson (2005).

Undersökningen har visat att det sannolikt fanns flera anledningar till att det så sent som 1923 ansågs behövas en särskild trädgårdsskola för kvinnor som ville yrkesarbeta inom trädgård. En anledning som framförs i skrifterna är att kvinnor undvek de större trädgårdsskolorna för att de kände sig utsatta bland de manliga elever som fortfarande dominerade utbildningarna under 1910- och 20-talen (Norrby 1919). En annan anledning är att det var svårare för kvinnor än för män att få ihop den praktik som var ett antagningskrav till de högre trädgårdsutbildningarna. Somliga manliga trädgårdsmästare var länge tveksamma till att ta emot kvinnliga arbetare. Ytterligare ett skäl, och möjligen det som vägde tyngst då utvidgningen av Apelrydsskolan genomfördes, var att kvinnor ansågs behöva en annan typ av undervisning än män. Kvinnan kunde nog få ta plats i yrket men helst skulle hon hålla sig till områden som kunde kopplas till hemmet: som småbrukare

som sålde trädgårdsalster eller som kunskapsförmedlare till kvinnorna i landsbygdens småbrukarfamiljer. Män däremot utbildades, precis som tidigare i historien, för den offentliga sfären för att kunna verka som trädgårdsmästare vid större anläggningar eller som föreståndare för större handelsträdgårdar.

Vänder vi oss till Yvonne Hirdman (2001) så ser vi att detta inte var typiskt för trädgårdsområdet, tvärtom var det enligt henne så att det som kan ses som en framgång, nämligen att samhället och yrkeslivet kring sekelskiftet 1900 öppnades för allt fler kvinnor, döljer något djupt problematiskt. Inlemmandet av kvinnor i samhället innebar nämligen, enligt Hirdman, inte ett insläpp i samma rum på lika villkor. Istället menar hon att det skapades två lösningar på genuskonflikten, eller två svar på "kvinnofrågan". Det gjordes en *utvidgning*, där det skapades "extra rum" för kvinnor på så sätt att de rättigheter kvinnor fick blev ett slags tillägg till den "riktiga" gången. Det extra rummet var alltså ett tillägg till en "normal" (manlig) verksamhet. Speciella skolor och utbildningar för kvinnor alltså. Den andra lösningen var *särskildheten*, vilket Hirdman beskriver som ett "eget rum" för kvinnan. Detta egna rum hade inte någon manlig förebild/pendang. Dock finns det en paradox, eftersom professionaliseringen av kvinnosysslor – vårdandet, hushållningen – in i *yrken* som kräver utbildning innebär att man lånar hela modellen från manliga yrken (Hirdman 2001).

Trädgårdsområdet är intressant eftersom det har drag av båda dessa delar som Hirdman (2001) beskriver. Trädgårdsskolorna för kvinnor och de roller inom trädgårdsområdet som ansågs passande för kvinnor kan betraktas som något däremellan: genom särskilda trädgårdsskolor skapades extra rum där kvinnor kunde få en viss, om än begränsad, tillgång till det manliga trädgårdsmästaryrket. Det var dock också i högsta grad ett eget rum som skapades, där det som traditionellt be-

traktats som kvinnosysslor professionaliserades.

Detta är en första och grundläggande historisk studie av ett yrkesområde som är viktigt att belysa utifrån maktstrukturer och ur ett genusperspektiv. Idag är många trädgårdsutbildningar kvinnodominerade, även utbildningar till trädgårdsmästare. Yrkets status har dock sjunkit kraftigt sedan tidigt 1900-tal. Vad hände i processen från ett manligt kodat yrke till dagens situation? Mycket av detta återstår att utreda, liksom skillnader och likheter med processerna inom andra yrkeskategorier.

1860-tal: Qvinnan som trädgårdsmästarinna?

Under tidigt 1860-tal började frågan om utbildning inom trädgård för kvinnor att diskuteras i den borgerliga tidskriften *Tidskrift för Hemmet*. Att just författaren och pomologen Olof Eneroth (1825–1881) var en av de första som skrev en artikel om trädgårdsodling i denna tidskrift är inte så överraskande. Enligt Klintborg Ahlklo (2016) hade Eneroth influerats av Fredrika Bremer och det hon skrivit om de amerikanska hemmen efter sitt besök på andra sidan Atlanten, inte minst kopplingen mellan den kultiverade familjen och kultiveringen av hemmets omgivningar. *Tidskrift för Hemmet* grundades av Sophie Adlersparre som senare kom att grunda Fredrika Bremer Förbundet. Adlersparre och Eneroth bör därför ha haft en hel del samstämmiga åsikter.

”Ja, hvarför inte. Trädgårdsarbetet är just ett af de arbeten, som bäst passa qvinnan” svarade Eneroth på sin egen fråga. ”Qvinnan skulle således komma att bli en slags trädgårdsmästarinna?” (Eneroth 1862, s. 19). Det verkar främst ha varit den mer välbärgade kvinnan som Eneroth såg framför sig då han skrev denna text, en välbärgad kvinna som arbetade vid det egna hemmet eller delgav sina kunskaper till de mindre bemedlade i närliggande torp. Han nämner visserligen möjlig-

heten att idka en sådan sysselsättning ”för bröd” (Eneroth 1862, s. 20), alltså som lönearbete, men huvudpoängen framstår ändå som att kvinnans främsta uppgifter fanns strax utanför hemmet, alltså i den egna trädgården.

Olof Eneroth såg inget problem med att kvinnor arbetade praktiskt i trädgården. Tvärtom ansåg han trädgårdsarbete vara mycket bra för kvinnors hälsa. Att det gick an med trädgårdsarbetande kvinnor kunde vi om inte annat lära oss genom att titta på andra nationer, påpekade Eneroth. Hos ”flera bland Europas folk” var till och med särskilda trädgårdsböcker för kvinnor utgivna, och den svenska kvinnan kunde vara förvissad om att det inte skulle dröja länge förrän även hon fick sin trädgårdsbok, ”så fort hon visat så mycket deltagande för växtodlingen och naturförsköningen, att man funnit någon grundligare anledning till att egna henne en, särskild för henne lämplig, handledning i dessa ämnen” (Eneroth 1862, s. 20). Det var alltså på kvinnan själv det hängde i första hand, låter det som här. Bara hon visade intresse så skulle det nog tas fram böcker som passade henne.

Eneroth (1862) verkar alltså i första hand ha sett framför sig en hemarbetande trädgårdsmästarinna, och inte en yrkesarbetande dito. Samtidigt var han inte emot yrkesarbetande kvinnor, varken inom branschen eller i övrigt – han undervisade till exempel själv Alexandra Smirnoff, som kom att bli Finlands första pomolog (Edgren-Henrichson 2016, s. 15; Klintborg Ahlklo 2012, s. 29). Eneroth hade flera vänner inom kvinnorörelsen och hans mor försörjde familjen som lärare (Riksarkivet, hemsida). Ändå kan vi i hans artikel från tidigt 1860-tal ana något som sedan följde med i diskussionerna kring kvinnor och trädgårdsodling långt in på 1900-talet. Det rör sig om den otydliga gränsen mellan ett trädgårdsodlande hemliv å ena sidan och ett yrkesliv som kvinnlig trädgårdsmästare eller trädgårdsarbetare å andra sidan: för vad

skulle kvinnan egentligen utbildas, OM hon nu skulle utbildas? För att använda ett trädgårdsarkitektoniskt begrepp i en mer bildlig betydelse: inom vilka av trädgårdens rum fick kvinnan röra sig? Och varför inom just dessa rum? Och var det så enkelt, att det hela berodde på vilket intresse som kvinnan visade för saken?

Enligt en notis i *Tidskrift för Hemmet* 1862 hade det nyligen startats en skolträdgård för flickor vid Åtvidabergs kopparverk i Östergötland (*Tidskrift för hemmet* 1862:2, s. 174). Att denna till synes ganska obetydliga händelse hade stor betydelse i en tid då det fanns oerhört få möjligheter för kvinnor att få utbildning inom trädgård är tydligt. I notisen framställdes detta som början till att ett nytt arbetsfält skulle öppnas för kvinnan. Förhoppningen var att det i förlängningen skulle leda till att kvinnliga elever kunde få tillträde till högre trädgårdsutbildningar.

Sophie Adlersparre (pseudonymen Esselde), satte år 1863 fingret på två avgörande och ”enkla medel” som behövdes för att ändra den uppochnedvända situation det ansågs vara att flickor och hustrur kunde få utföra tungt bruks- och lantbruksarbete medan pojkar och karlar arbetade i trädgården med de, ibland betydligt lättare, sysselsättningar som förekom där. De enkla medlen var: 1:o Att låta kvinnan lära trädgårdsodling lika grundligt som mannen. 2:o att sedan lemna henne tillfälle att använda denna kunskap” (Esselde 1863, s. 158). Problemet var alltså både att kvinnor inte hade tillgång till fullständiga trädgårdsutbildningar, och att de inte hade samma tillgång till arbetsmarknaden som män.

I början av 1860-talet lade Skärkinds Hushållsgille fram ett förslag till Linköpings läns hushållningssällskap, om att sällskapet skulle arbeta för att ge kvinnliga elever tillgång till länets trädgårdsförenings skola. Argumenten var flera: karlar passade sämre än kvinnor för skötseln av små trädgårdar, karlar var alltför dyra i förhållande till de små trädgårdarnas

nettobehållning, och karlar var alltför ””lärdar” för att bekväma sig till andra förefallande sysslor under vintern” (Esselde 1863, s. 157). Kvinnor var däremot nyktra, billiga och kunde användas till annat än trädgårdsarbete när det inte var odlingssäsong. Dessutom ansågs kvinnors milda väsen och sinne göra dem passande för yrket. Och slutligen: utbildningen skulle inte vara bortkastad på kvinnorna för när de en gång gifte sig kunde de sprida intresset för trädgårdsodling till sin familj. På lediga stunder kunde de även försköna bostadens omgivning. Trots gilletts alla argument avslogs förslaget.

Även om hushållningssällskapet alltså inte ville arbeta för att kvinnliga elever skulle få tillgång till den högre trädgårdsskolan så hoppades Sophie Adlersparre att den svenska kvinnans förmåga inom detta yrke liksom inom så många andra yrken ”småningom skall göra sig gällande och bereda henne nya tillfällen till sjelfförsörjning och till nyttig verksamhet för sig och andra” (Esselde 1863, s. 157). Nu hade ju frågan åtminstone väckts. Ett exempel på att den svenska kvinnan inte saknade anlag för det förädlade trädgårdsarbetet var, enligt Adlersparre, att olärda dalkullor länge med framgång arbetat med att sköta trädgårdarna i närheten av Stockholm. Det saknades med andra ord inte kvinnor som yrkesarbetade med trädgård, men de som gjorde det saknade utbildning.

Adlersparre tog upp ytterligare ett av de argument som senare kom att upprepas om och om igen i diskussionerna som rörde kvinnor och trädgårdsodling: nämligen kvinnans kroppsliga kraft, eller snarare brist på sådan. Man kunde invända att kvinnan skulle behöva hjälp med det tyngsta arbetet, och det var sant, skrev Adlersparre. Hon kontrade dock med frågan ”Men huru många helpdagsverken fordrar ej hvar och en aldrig så litet finare trädgårdsmästare?” (Esselde 1863, s. 159). En sådan åtog sig inte att sköta en trädgård på egen hand, påpekade Adlersparre, lika lite som en kvinnlig trädgårdsodlare skulle kunna

göra det. ”Med samma skicklighet i öfrigt stå de således äfven i detta afseende på samma punkt, och vi kunna ej inse *något* skäl att utestänga qvinnan från detta yrke” (Esselde 1863, s. 159).

Kring 1890: Kvinnan vore som skapad för detta yrke!

År 1884 grundade Sophie Adlersparre Fredrika Bremer Förbundet. Fem år senare rapporterades i förbundets tidskrift *Dagny* att frågan om huruvida trädgårdsskötsel lämpade sig som kvinnligt yrkesområde hade diskuterats i Tyskland under en längre tid och att många vetenskapsmän och yrkesidkare ansåg att ”kvinnan vore som skapad för detta yrke!” (*Dagny* 1889:7, s. 231). Trädgårdsutbildningar för kvinnor öppnades vid denna tid i såväl Tyskland och Danmark som Finland (se t.ex. *Dagny* 1889:5, s. 175; *Dagny* 1890:5, s. 160ff; *Dagny* 1891:5, s. 180). Också i England, rapporterades det, vann idén om trädgårdsskötsel som förvärvskälla för ”kvinnor af den bildade klassen” allt mer anslutning (*Dagny* 1891:7, s. 243).

I en artikel i *Dagny* 1890, sannolikt författad av Anna M. Roos² (1855–1927), diskuteras trädgårdsodlingens positiva betydelse för hälsan och dess fördelar framför de stillasittande sysselsättningar som stod att välja bland för de flesta kvinnor, såsom lärarinna, kontorist och sömmerska. Kunskap inom trädgårdsskötsel framhölls som värdefull både för den kvinna som inte fick eller ville lämna barndomshemmet och för den som på egen hand ville starta en verksamhet. Att arrendera en jordlapp i närheten av en stad och lägga all sin kraft på denna framställdes som avundsvärt i förhållande till ett liv bakom en bankpulpet eller affärsdisk. Ytterligare en fördel med trädgårdsskötsel var att kvinnan skulle kunna använda kunskaperna även som gift, till skillnad mot fackkunskaper inom många andra områden (*Dagny* 1890:5, s. 160ff). Samma argument som trettio år tidigare alltså: trädgårdsutbildning var inte bort-

kastad på en kvinna, även om hon senare kom att gifta sig.

På hösten 1890 tillsattes inom Fredrika Bremer Förbundet en särskild ”kommitté för ordnande af trädgårdskurser för kvinnor” eller ”Trädgårdskommittén” som den också kallades (*Dagny* 1895:4/5, s. 133–134). Dess syfte var att verka för att kvinnor skulle få tillträde till någon läroanstalt och få utbildning inom ämnet. En av kommitténs medlemmar, Maria Bolin (1847–1919), har beskrivit hur kommittén efter åtskilligt funderande hit och dit lyckades få uppgjort med direktör Rudolf Abelin om att han skulle ta emot några kvinnliga elever vid sin nystartade trädgårdsskola vid Norrviken i Östergötland (Bolin 1899:2, s. 2–3). Kursen för de kvinnliga eleverna startade våren 1891. Skalan var liten, men ansågs vara en god början.

Abelin var mycket nöjd med det intresse de kvinnliga eleverna visade, och den energi de lagt på arbetet (Abelin 1892:8, s. 268). Det enda han inte var tillfreds med var att de få kvinnor som år 1892 utbildats vid skolan alla kom från samhällets övre sociala skikt. Utbildningskostnaden blev troligen, trots bidragen från Fredrika Bremer Förbundet, för höga för samhällets mindre bemedlade. ”Att allmogens kvinnor här borde få en ej oviktig inkomstkälla är höjdt öfver allt tvifvel, och bevisas ju för öfrigt redan genom de många i våra trädgårdar arbetande kullorna”, menade han (Abelin 1892:8, s. 268). Även mer välbärgade kvinnor, sådana som skulle överta ett större lantbruk, kunde dock ha nytta av att ”skaffa sig en allmän inblick i trädgårdsodlars yrke” (*Idun* 1890:47, s. 602–603).

Vid ett sammanträde inom Gartnersällskapet³ år 1893 diskuterades ”Kvinnans deltagande i trädgårdsodlingen”. Rudolf Abelin ska då ha framhållit att kvinnan vore till stor nytta i trädgårdsodlingen, men inte som konkurrent till de stora trädgårdsmästarna utan ”mera på den egna torfvan och i hemmet” (*Dagny* 1893:3, s. 106). Trots att han alltså inte förespråkade att kvinnor skulle konkurre-

ra med männen om trädgårdsmästartjänsterna så var hans åsikt kontroversiell och hade enligt notisen i *Dagny* åtskilliga motståndare "bland våra mera framstående målsmän på trädgårdsodlingens område" (*Dagny* 1893:3, s. 106). En invändning mot att kvinnan skulle få utbildning inom området och deltaga i trädgårdsodlingen var att hon då skulle kunna försumma sitt hem. Svaret, som återgavs i *Idun*, blev att "trädgårdsskötselns utövande af kvinnan endast torde komma i fråga, i fall hon har tid öfrig från sina andra sysselsättningar" (*Idun* 1893:16, s. 126).

Kvinnorna verkade emellertid fast beslutna att slå sig in på detta mansdominerade område, även som yrkesarbetande. Fredrika Bremer Förbundets arbete för att intressera kvinnor för trädgårdsodlingen som näringsgren fortsatte (se t.ex. *Dagny* 1894:4, bilaga, s. 5; *Dagny* 1894:6, s. 218–219; *Dagny* 1895:4/5, s. 133–134.). År 1895 var Rudolf Abelins trädgårdsskola i Östergötland dock fortfarande den enda i Sverige som utbildade kvinnliga trädgårdsskötare, och det rörde sig endast om tre kvinnliga elever det året (*Dagny* 1895:2, s. 65). I en intervju för *Idun* år 1896 framhöll Abelin att han obetingat trodde på en framtid för den kvinnliga trädgårdsverksamheten. Att de manliga eleverna skulle arbeta bättre och vara punktligare förnekade han, och påpekade att sådant är individuellt och inte beror på könet. Av de runt 25 kvinnliga elever som utexaminerats från skolan hade alla, enligt Abelin, erhållit anställningar eller börjat egen verksamhet med gott resultat. "Men tyvärr, de duktigaste äro gifta", sade han enligt artikeln "med en ton, som skulle de stackars flickorna därigenom gått förlorade för mänskligheten" (Aug. 1896:5, s. 34). Tydligt såg han inte fördelen med att gifta kvinnor kunde använda sina kunskaper i det egna hemmet.

Enligt en intervju i *Idun* 1896 gick Abelins skolverksamhet med förlust och strax efter intervjun fann han att ekonomin inte klarade att ta emot de kvinnliga eleverna. Därmed fick

Fredrika Bremer Förbundet börja om med att leta möjligheter för de allt fler flickor som kom till förbundet och anmälde sitt intresse för att arbeta med trädgårdsskötsel (Bolin 1899). Försök gjordes att skaffa arbete till dem vid flera större trädgårdar. Svårigheter mötte dock överallt, enligt Maria Bolin, och det gick ett par år utan att några större framsteg gjordes på området.

En av de personer som vid denna tid talade varmt för trädgårdsskötsel som ett kvinnligt arbetsområde var Ellen Key. Hon skrev i bland annat socialdemokratiska *Morgonbris*, men åsikterna om trädgårdsodling som kvinnligt arbetsområde uttryckte hon framförallt i sitt tal "Naturenliga arbetsområden för kvinnan" år 1896. Key menade, som Björn Sjövall skriver i förordet till nyttgåvan från 1981, att det kvinnligas egenart måste räddas. För henne var det missbrukad kvinnokraft när kvinnor togs i anspråk för arbetsuppgifter, som inte gav utrymme för det hon ansåg vara kvinnlighet och moderlighet. Inom trädgårdsyrken skulle kvinnor kunna ge uttryck för just denna moderlighet: "Näst efter att syssla med barn torde väl intet arbete mer motsvara den kvinnliga egendomligheten, intet giva bättre uttryck åt moderligheten i hennes väsen än just när hon får uppdraga en planta eller vårda en blomma; när hon får se liv spira och utveckla sig [...]", menade Key (1981 [1914], s. 69).

Var det då som trädgårdsodlande husmor Key i första hand föreställde sig kvinnan? Nej, faktiskt inte. Hon skriver tvärtom en hel del om hur ensamstående kvinnor borde samarbeta mer för att starta lönande företag inom trädgårdsbranschen. Genom Kooperationer mellan kvinnliga producenter och avnämare skulle kvinnor kunna bli ekonomiskt oberoende mycket snabbare än vad en akademisk examen och därpå följande arbete skulle bidra till. Den enda invändningen som enligt Key kunde göras "mot den bildade kvinnans arbete som trädgårdsmästare" (Key 1981 [1914], s. 71) var att hennes kroppskrafter inte skulle

räcka till. Hon påpekade dock att för att bli kunnig i ett yrke var det inte nödvändigt att utföra varje del av grovarbetet. Argumentet har stora likheter med det Sophie Adlersparre framförde år 1863.

Nu tittade Fredrika Bremer Förbundet allt mer på utvecklingen i andra närliggande länder. Vid ett samkväm 1899 över ämnet ”Trädgårdsskötsel såsom yrke för kvinnan” redogjordes till exempel för prostinnan Nora Pöyhönens kvinnliga trädgårdsskola i Finland (*Dagny* 1899:10, bilaga s. 9). Hon verkar ha varit mycket beundrad av de svenska kvinnor som arbetade för att få in kvinnor i trädgårdsyrken. Maria Bolin (1899) bemötte på ett övertygande sätt flera invändningar som gjorts mot kvinnor inom trädgårdsbranschen. En del trädgårdsmästare hade förvisso välvilligt tagit till sig idén om att hjälpa kvinnan framåt på denna nya bana, påpekade hon, men det fanns också flera som absolut inte ville släppa in kvinnorna på detta område där det ansågs vara trångt nog redan, utan att också kvinnorna skulle vara med och nappa åt sig av förtjänsten (Bolin 1899, s. 2). Dessa män gav Maria Bolin det bitska svaret: ”Ni män äro i allmänhet bra hjälplösa oss förutan — ha ni nu under århundraden drifvit trädgårdsyrket på sådant sätt, att det snart sagdt svält ihjäl mången, som gjort det till sin födkrok, så är det sannerligen på tiden, att vi komma er till hjälp!” (Bolin 1899, s. 2).

Bolin (1899) bemötte även åsikten att om kvinnor fick sin vilja igenom och blev utbildade inom trädgårdsyrket, skulle de efter avslutad kurs stå utan sysselsättning eftersom ingen skulle vilja anställa dem. Enligt Bolin var det inte alls säkert att särskilt många av de kvinnliga trädgårdsmästarna skulle behöva träda i tjänst hos andra. Även kvinnor med trädgårdsutbildning kunde nämligen bli gifta påpekade hon — ja, de hade till och med ”blifvit riktigt duktiga hustrur” (Bolin 1899). I detta ser vi något som var typiskt för de trädgårdsutbildningar för kvinnor som snart skul-

le komma att startas: de var inte specifikt inriktade på att kvinnan skulle yrkesarbeta *eller* använda kunskaperna inom hemmet, utan kunskaperna var uttalat användbara för båda syftena. Ofta var slutknorren i argumentationer för kvinnliga trädgårdsutbildningar att kvinnorna i första hand skulle/borde använda sina kunskaper inom det egna hemmet. Det är svårt att avgöra om detta var vad de kvinnliga förespråkarna verkligen ansåg, eller om det var en eftergift till följd av faktumet att det var så svårt för kvinnor att ta sig in på nya områden av arbetsmarknaden. Genom att poängtera att utbildningen aldrig skulle vara ”bortkastad” på kvinnor kunde de fortsätta argumentera för att kvinnor skulle få möjlighet till utbildning inom yrket, trots att det inte var så stor andel av de utbildade kvinnorna som började yrkesarbeta.

Det återkommande argumentet om att kvinnan var för svag för yrket var ytterligare ett som Bolin (1899) bemötte: Visserligen fanns det vid sekelskiftet, skrev hon, en mängd kvinnor, som ”icke kunna rå med snart sagdt någonting — de orka nästan ej knäppa sina egna skor”. Lyckligtvis fostrades dock även en annan sort. Då Bolin (1899) skrev om kvinnor som inte orkade någonting låter det som att hon främst tänkte på kvinnor från samhällets övre sociala skikt, men trädgårdsarbete förordades också, liksom tidigare, som ett hälsosammare alternativ till fabriksarbeten. Vid århundradets slut tjänstgjorde ett stort antal dalkullor med trädgårdsarbete i Stockholm och bland andra Gerda Meyerson (1898) framställde de praktiska yrkesområdena som mer hälsosamma val än till exempel sömmerskeyrket.

Kring sekelskiftet: Flera trädgårdsskolor för kvinnor startas

Strax före sekelskiftet 1900 började det så äntligen röra lite på sig i ”trädgårdsfrågan”. År 1899 öppnade Stina Swartling (f. von Hofsten 1858–1929) en trädgårdsskola för kvinnor i Riseberga i Närke. Året därpå flyttades

Elever vid Agdatorps trädgårdsskola i Blekinge, här uppställda för fotografering framför gårdens huvudbyggnad. Foto från 1906, okänd fotograf, ur Per-Gunnar Perssons privata arkiv, Vettekulla.

den till Espenäs och det är som Espenäs (Äspenäs) trädgårdsskola den är känd. Stina Swartling marknadsförde sin skola som Sveriges första kvinnliga trädgårdsskola (se t.ex. *Idun* 1900:8, s. 138; *Idun* 1900:10, s. 156; *Idun* 1900:12, s. 188; *Idun* 1901:6, s. 98; Swartling 1915). Detta var den första trädgårdsskolan för kvinnor som också drevs av en kvinna. I undervisningen ingick praktiskt trädgårdsarbete utomhus, men även en lättare botanisk kurs samt användning av trädgårdsalstren (C.S 1899, s. 2; Wijnbladh 1909). Swartling deltog själv i allt arbete vid skolan (Strandberg 1900, s. 229). Kursen pågick över en odlingssäsong och var alltså ingen fullständig trädgårdsmästarutbildning.

Ytterligare tre skolor låg i startgroparna för att starta under våren 1900. Frågan var dock, påpekade Bolin (1900), om alla dessa skolor hade som syfte att utbilda för yrkeslivet eller om det snarare handlade om trädgårdsarbete som rekreation och tidsfördriv. Som helhet såg hon nu äntligen en ljusnande framtid för

de kvinnor som ville utbilda sig i Sverige för att arbeta inom trädgårdsbranschen. Hon påpekade dock att det fortfarande inte fanns någon kvinnlig trädgårdsskola ”motsvarande de trädgårdsskolor för manlig ungdom, som finnas vid Rosendal och Experimentalfältet m.fl. ställen” (Bolin 1900, s. 130ff).

En av de trädgårdsskolor som omnämndes av Bolin (1900) var Agdatorps kvinnliga trädgårdsskola i Blekinge. Den grundades av Ida Schmidt (1857–1932) och Sigrid Hård af Segerstad (1871–1964). Schmidt kom från en välbeställd familj i Karlshamn och det var där som hon och Segerstad startade verksamheten, för att något år senare flytta den till gården Agdatorp utanför Karlskrona. Skolans huvuduppgift var att sprida kunskap och intresse för trädgårdsodling bland allmogeklassen samt utbilda ”dugliga trädgårdsarbeterskor” (*Prospekt för Trädgårdsskolan å Agdatorp*. Se även annons i *Idun* 1900:11). Således en utbildning för hem- och yrkesliv i ett.

Praktisk Trädgårdsskola för kvinnor å Agdatorp

börjar sin 6:te sommarkurs d. 1 april. Skolan mottager elever ur alla samhällsklasser. **Matlagning- och konserveringskurser** äro förenade med trädgårdskursen. Skolan, som åtnjuter understöd af staten och Blekinge läns hushållningssällskap, mottager 4 frielever, däraf 3 allmogeflickor från Blekinge. Prospekt och närmare upplysningar lämnas af Frkn. **I. Schmidt, Karlshamn.**

Adress fr. den 15 mars Agdatorg, **Nettraby.**

Referenser: Direktör R. Abelin, Åby; Direktör J. v. Bergen, Mörrum; Frkn. Hedda Cronius, Stockholm; Kanslirådet Flach, Stockholm; Godsägare Hellerström, Nättraby; Landtbr. J. Persson, Dagstorp; Drätselk. Reuter Dahl, Malmö; Fru Grefvinnan Wachtmeister, Johannishus; Fru Professorsk. Weibull, Lund.

Annons för Agdatorps trädgårdsskola från 1905. Bland referenspersonerna syns bland andra Rudolf Abelin. Ur *Mitt Hem* 1905:3.

Av eleverna som utbildade sig vid Agdatorps trädgårdsskola har hittills uppgifter framkommit om sju. En av dem var Margareta Hallgren (gift Cronfalk), som står längst till höger på denna gruppbild. Hon var den enda av de sju eleverna som kom att arbeta som anställd trädgårdsmästare under hela sitt liv. Detta gjorde hon efter att ha vidareutbildat sig vid Alnarps trädgårdsskola. Ida Schmidt, som var ägare och föreståndarinna för Agdatorps trädgårdsskola, sitter näst längst till vänster. Fotot bör vara taget mellan 1906 och 1909. Okänd fotograf. Ur Hermelin & Linde 1983b.

MITT HEM

Stockholm 1906. Bröderna Lagerströms tryckeri.

N:r 8	PRENUMERATIONSPRIS: Per år (postbefordr.-afg. inber.) Kr. 3:— Läsnummer 0:25 ANNONSPRIS: Netto 20 öre före, 15 öre efter texten per mm. spaltbredd	UTGIVARE: BRÖDERNA LAGERSTRÖM REDAKTION OCH EXPEDITION: KLARA SÖDRA KYRKGÅTAN 14, STOCKHOLM RIKS TELEFON 9458 ALLM. TELEFON 6763 FÖR REDAKTIONEN: VERA VON KRÄMER	DISTRIBUTÖR FÖR STOCKHOLM: AUG. BERGMANS Distributionsaffär NORRLANDSGATAN 23, STHLM ALLM. TEL. 16924 RIKS TEL. 8573
--------------	---	--	--

Augusti 1906

KVINNAN OCH TRÄDGÅRDSODLINGEN.

FRÖKEN SIGRID HÅRD AF SEGERSTAD,
MEDLEM I STYRELSEN I FÖREN. *KOLONI-
TRÄDGÅRDAR I STOCKHOLM*.

FRÖKEN LILLI LANDGREN,
TRÄDGÅRDSMÄSTARE.

FRÖKEN ANNA LINDHAGEN,
KOLONITRÄDGÅRDARNAS I STOCKHOLM ENERGISKA
SKAPARE. ÖRDF. I FÖREN. *KOLONITRÄDGÅRDAR I
STOCKHOLM*.

FRÖKEN SOPHIE JUEL,
TRÄDGÅRDSMÄSTARE.

FRÖKEN ANNA NORRBÄCK,
TRÄDGÅRDSMÄSTARE.

Några av tidens kvinnliga trädgårdspersonligheter porträtterades i *Idun* 1906, bland andra Sigrid Hård af Segerstad som hade hjälpt Ida Schmidt att starta Agdatorps trädgårdsskola. Ida Schmidt finns inte med bland de avbildade kvinnorna, men beskrivs i artikeln som "Sveriges främsta kvinnliga trädgårdsmästare". I *Idun* 1906:6 finns där-
 emot en hel artikel om Schmidt och Agdatorp. Ur *Idun* 1906:8.

Ida Schmidt var en politiskt engagerad kvinna med flera viktiga poster i samhällslivet (Nordgren 2018 opubl; Nordgren 2019 in press; *Idun* 1911:2, s. 23). Utbildning inom trädgård hade hon skaffat sig såväl i Tyskland, Danmark och Finland som i Sverige. Bland hennes utbildningsmeriter nämns flera av tidens trädgårdsskolor för kvinnor: Charlottenburg i Tyskland, prostinnan Nora Pöyhönens skola i Finland och Abelins trädgårdsskola i Östergötland (*Karlshamns Allehanda* 28 december 1932; *Dagby* 1910:51, s. 590). I tidskriften

Mitt Hem framställdes hon år 1906 som "Sveriges främsta kvinnliga trädgårdsmästare" (*Mitt Hem* 1906:8, s. 142). Sigrid Hård af Segerstad, som enbart verkar ha varit med i uppstartsfasen av Agdatorps praktiska trädgårdsskola, hade också gedigen trädgårdsutbildning (*Dagby* 1898:10, s. 306; *Dagby* 1901:15, s. 352).

Undervisningen vid Agdatorps kvinnliga trädgårdsskola var både praktisk och teoretisk (*Dagby* 1901:6, s. 159). Särskild vikt lades vid trädgårdsalstrens användning inom hus-

hållet, deras konservering samt beredning av fruktviner. Eleverna fick uträtta alla slags arbeten och därför var det viktigt att vara vid god vigör, för som Sigrid Hård af Segerstad uttryckte det: ”Visserligen växer krafterna under arbetet, men man måste dock från början hafva goda krafter, annars är ej skäl försöka trädgårdsskötsel som yrke [...] (Hård af Segerstad 1906).

I kursen vid Agdatorp verkar ha ingått skötsel av en egen liten plätt, som en egen hemträdgård (se t.ex. Björnberg & Fredholm 2018, s. 97). Just att bli ”hemträdgårdsmästare”, det vill säga att vårda sin egen trädgård där det odlades till husbehov, var enligt Sigrid Hård af Segerstad det lämpligaste för kvinnor. Då kunde de indela arbetet efter sina egna krafter, ”och det är onekligen så de flesta kvinnliga trädgårdsmästare passa bäst” (1906, s. 102), menade hon. Hård af Segerstad trodde visserligen att ”våra starka, duktiga landsflickor” (1906, s. 101) skulle orka ha trädgårdsskötsel som yrke. Exempel på detta var ju trädgårdskullorna. Problemet var dock att kvinnor oftast inte hade möjlighet att välja mellan olika anställningsplatser utan ofta arbetade i mindre trädgårdar där de fick utföra allt arbete.

Det verkar ha varit just som hemträdgårdsmästare de flesta av eleverna vid Agdatorps trädgårdsskola kom att använda sina kunskaper. Uppgifter rörande detta finns i boken *Gardening for Women* (Wolseley 2015 [1908], s. 202–204). Mer ingående uppgifter har fåtts fram om sju av skolans elever. Av dessa var det en, Margareta Hallgren (gift Cronfalk), som kom att arbeta som anställd trädgårdsmästare under hela sitt liv, efter att ha vidareutbildat sig vid Alnarps trädgårdsskola (Hermelin & Linde 1983a, 1983b). En annan vidareutbildade sig i England och startade förmodligen en handelsträdgård vid sitt barndomshem. De flesta verkar ha använt kunskaperna i den egna trädgården och inte skaffat sig någon ytterligare utbildning (Privata arkiv samt Nilsson Lannegren 2016). En

av eleverna, Anna Mathilda Andersson, bedrev dock en mer affärsmässig småbruksrörelse. Hon gifte sig aldrig utan bodde med en kvinnlig medhjälpare på ett småbruk utanför Karlskrona och sålde produkter på torget inne i staden (Blekinge museum & Föreningen Gamla Karlskrona, hemsidor).

Av de elever som utbildades vid trädgårdsskolan på Agdatorp var det nog Lillie Landgren (1876–1965) som kom att bli mest känd för eftervärlden. För Landgren verkar tiden vid Agdatorp ha varit del av en vidareutbildning efter utbildning utomlands. Hon startade sedan Torshälls trädgårdsskola, som hon drev fram till mitten av 1940-talet. På skolan hölls sju månaderskurser för kvinnliga trädgårdselever, vilka påminner mycket om de som hölls vid Agdatorp (Tengnér 2017, s. 253; Meisner-Lundh 1909; Kåks 2011).

Tidigt 1900-tal: Kvinnor borde bli småbrukare, inte trädgårdsmästare

Under tidigt 1900-tal fick kvinnor tillgång till vissa trädgårdsskolor som tidigare enbart riktat sig till män. Adelsnäs ska ha varit den första större trädgårdsskola i Sverige vid vilken ”meddelats en ordnad undervisning i trädgårdsskötsel för kvinnor” (*Idun* 1910: 12, s. 146). Under åren 1901–1910 ska det enligt notisen i *Idun* ha gått tre kvinnor bland de ordinarie eleverna i tvåårskursen för utbildning av trädgårdsmästare. 15 kvinnor hade ”som extraelever under längre eller kortare tider deltagit i samma kurs” och 177 kvinnor hade genomgått särskilda kortare specialkurser.

Hur många kvinnor totalt som genomgått en fullständig trädgårdsmästarutbildning i Sverige vid den här tiden är inte klargjort. Vid trädgårdsskolan i Alnarp fanns en kvinna bland sju elever år 1902, en 1909 och en 1910 (Nilsson-Leissner 1954). Tre utbildade kvinnor på Adelsnäs under en tioårsperiod samt några på Alnarp låter inte som överdrivet många, men på Ingeborg Dahllöf (1870–1951) lät det så. I en artikel i *Idun* 1905 ifrå-

gasatte hon trädgårdsskolorna, inte minst de som riktade sig specifikt till kvinnor. Hon menade att skolorna inte var tillräckligt förberedande för ett hårt yrkesliv. ”Hvar äro alla de välbeställda kvinnliga trädgårdsmästare, man efter den så stort anlagda början med skäl kunnat göra räkning på. Kan man männe i hela vårt land leta reda på ett så blygsamt antal som, låt oss säga, tjugu?” (Dahllöf 1905, s. 208–209). Med detta obetydliga resultat för ögonen måste man erkänna att ”det gjorda försöket att på detta område öppna ett nytt och vidsträckt verksamhetsfält för den bildade kvinnliga arbetskraften misslyckats” (Dahllöf 1905). Hon påpekade att somliga förespråkare i frågan varit av den felaktiga åsikten att den bildade kvinnan lätt skulle gå förbi den manliga kollegan som ofta kom från ett fattigt hem ”och i ett språng nå fram till den högre trädgårdskulturen, de stora och mycket bemärkta trädgårdsanläggningarna” (Dahllöf 1905). Den lilla täppan hade inte ansetts vara något för den bildade kvinnan. De kvinnliga trädgårdsmästaraspiranter som vänt sig åt detta håll för att få råd hade alla hänvisats till de högre trädgårdsskolorna, och ”de ha till sin egen och sakens skada följt rådet” (Dahllöf 1905).

Istället för att satsa på att yrkesarbeta inom trädgårdsområdet så borde kvinnan satsa på småbruket med dess binäringar, menade Dahllöf (1905). Enligt henne fanns det goda skäl att anta att de unga kvinnor som ägnade sig åt trädgårdsycket egentligen inte kände sig särskilt dragna till just denna gren av jordbruksarbetet, utan valde den därför att det var den enda åtkomliga. Det fanns trädgårdsskolor som var åtkomliga för kvinnor, men inga lantbruksskolor. Om de unga kvinnorna fick klart för sig att de genom småbruket på mycket kortare tid och med mycket mindre kapital kunde få ett eget hem och en bekymmersfri tillvaro, så skulle de otvivelaktigt välja detta istället för trädgårdsycket, trodde hon.

Kvinnans roll inom småbruket var onekligen frågan för dagen i kvinnotidskrifterna vid denna tid (se t.ex. Wachtmeister 1904). Detta hängde förstås ihop med egnahemsrörelsen och dess strävan att ge arbetare egna hem. Efter en tids diskussioner startade Fredrika Bremer Förbundet år 1908 en husmoders- och lantbruksskola för kvinnor i Rimforsa (*Dagny* 1906:18, s. 395–400; Rieck-Müller 1907). Där skulle lärarinnor utbildas som sedan skulle undervisa vid andra husmodersskolor runt om i landet (Adelborg 1907a). En del av skolans undervisning innebar att eleverna skulle leva ”småbruksliv”, och få det att gå runt ekonomiskt, bland annat genom försäljning av trädgårdens överskott (Adelborg 1907b). Att det nu hade upprättats ”tidsenliga hushållsskolor” har uppgetts som en av anledningarna till att Agdatorps trädgårdsskola lades ned år 1910 (*Dagny* 1910:51, s. 590).

1910-tal: Fler kvinnliga förebilder och mäns åsikter mer uttalade

En strömning i tiden var alltså att kvinnors trädgårdsutbildning mer uttalat kom att inriktas mot en verksamhet i anslutning till hemmet. Samtidigt blev kvinnorna inom trädgårdsbranschen långsamt fler (se t.ex. Damm 1917, s. 161; *Idun* 1916:19, s. 306; Nordenstreng 1919; E.C 1920). Med detta blev också åsikterna bland branschfolk om kvinnors lämplighet för yrket mer uttalade. Även om sådana åsikter nog framstår tydligare i trädgårdstidskrifter än i kvinnotidskrifter (se Olausson 2016), så finns en del att hämta även i det material som studerats här. Trädgårdsförfattaren och sekreteraren i Sveriges Pomologiska förening Nils Sonesson (1911) menade till exempel att ”Om vi söka efter en berättigad ståndpunkt i den nuvarande kvinnosaksrörelsen, så finna vi förutom lärarinnekallet och sjukvårdsarbetet ingenting vackrare än kvinnans plats i trädgårdsycket skulle vara” (Sonesson 1911, s. 651). Därför måste vi uppriktigt tacka den nyare tiden, skrev Sonesson, som gett henne en större plats inom

yrket än vad som tidigare var fallet. Om bara denna tillkämpade fördel stannade inom sina "rätta gränser", och dessa gränser var viktiga, så kunde vi inte nog glädja oss åt den, menade han. Kvinnans konstitution, hennes organiska anlag, hänvisade henne nämligen, enligt Sonesson, helt naturligt till vissa verksamhetsområden där hon kunde vara till stor nytta. Om hon bara höll sig där innebar det att "det starkare könet utan förtrytelse icke skall kunna vägra henne sitt bifall" (Sonesson 1911, s. 651).

Så vilka områden inom trädgårdsyrket passade då kvinnan, enligt Sonesson? Jo, bortsett från kontorsgöromål och praktiskt arbete så kunde kvinnan göra nytta som försäljare i handelsträdgården. Många ägare till handels-trädgårdar hade enligt Sonesson sin hustru att tacka för affärens skötsel och framgången i sitt yrke. Vidare var frukt- och grönsakskonservering ett område för kvinnan. Genom att ge barnen frukt och grönt året om skulle husmödrarna bidra till att stärka barnens själ och kropp, och detta var enligt Sonesson (1911) kvinnans viktigaste uppgift.

Naturligtvis, menade Sonesson vidare, kunde man inte fordra fackutbildning av varje kvinna, "men ett fördjupande af den naturliga böjelsen till insikt om orsak och verkan i växtvärlden, skulle en hvar efter sin förmåga söka eftersträfvä" (Sonesson 1911, s. 651). Vid såväl större som mindre lantbruk på landsbygden, kunde kvinnan med insikt i trädgårdsskötsel underlätta mannens arbete avsevärt, påpekade han vidare. Hon kunde även öka sin egen inkomst. Moderns insikt i trädgårdsskötsel kunde dessutom verka "idealiskt uppfostrande" på barnen, om hon förstod att på lämpligt sätt visa dem jämförelser mellan människors och växters liv.

En aktiv skribent i Fredrika Bremer Förbundets tidskrift *Dagny* under 1910-talet var Ellen Nordenstreng. Hon skrev själv flera böcker inom trädgårdsområdet, och visade i recensioner av andras verk stor personlig er-

farenhet inom området (se t.ex. Nordenstreng 1911; Nordenstreng 1913a, c, d). Vid flera tillfällen uttryckte hon kritik mot manliga trädgårdsförfattareshs inställning till kvinnliga trädgårdsmästare. Gustaf Lind, föreståndare vid Kungliga Lantbruksakademiens trädgårdsskola vid Experimentalfältet i Stockholm, var nog den som fick ta emot mest kritik för det som Nordenstreng beskrev som "direktör Linds ibland uttalade åsikt att trädgårdsodling inte lämpar sig för kvinnor" (Nordenstreng 1913b).

Lillie Landgren (1914) sammanfattade på ett bra sätt situationen för de kvinnliga pionjärerna inom trädgårdsyrket i Sverige: "Det var till att börja med sträfsamt för de få. Man log äfven åt dem, man satte hinder för dem. De större skolorna voro stängda för kvinnan, eller gjordes vistelsen där svår för henne. De manliga mästarne vid de stora trädgårdarna nekade att mottaga kvinnliga elever och biträden. Men kvinnan gaf dock ej tappt. Framåt skulle hon, och framåt kom hon" (Landgren 1914, s. 239). Så öppnades de statliga skolorna för kvinnorna, och hindren föll, skrev hon vidare, men påpekade att genombrottets tid inte var förbi. Landgren ansåg att kvinnor var mycket väl lämpade för att driva handelsträdgårdar eller vara övermästare vid stora trädgårdar. "Men, ännu sålänge åtminstone, sätter jag främst kvinnan som hemmets trädgårdsmästare, kvinnan som skänkare af täppor åt de många tusende hemmen och därmed rikande dem ekonomiskt, hygienskt, estetiskt och etiskt" (Landgren 1914, s. 241). Precis som många före henne menade hon alltså att det var vid hemmet som kvinnan hade sin främsta uppgift. Sannolikt tänkte hon både på kvinnan som utövare och som kunskapsförmedlare.

Avslutning

Bland de argument för kvinnor som trädgårdsodlare och för kvinnors rätt till trädgårdsutbildning som framfördes i kvinnotidsskrifterna märks många som är kopplade till

kvinnornas betydelse för hemmet och hemträdgården. Dessa argument, men också motargument som att de trädgårdsutbildade kvinnorna skulle ta männens jobb, kan ses som exempel på det som Yvonne Hirdman (2001) benämner "genuskontraktet". Detta beskriver hon som ett oskrivet kontrakt för förhållandet mellan Man och Kvinna i vårt samhälle, där manlig förpliktelse handlat om att ta hand om kvinnor, att beskydda och sörja för. Att en kvinna tog mannens jobb blev ett problem i och med att mannen vid denna tid betraktades som den självklare familjeförsörjaren. Utan arbete skulle han inte kunna försörja sin familj. "Omhändertagna" kvinnor har, skriver Hirdman vidare, i detta kontrakt tänkande inte rätt att lämna sin plats – hemmets/härdens. Där ska de vara och utföra sina sysslor i enlighet med kontraktet: att föda barn och sköta hemmets arbeten (Hirdman 2001, s. 85). Det faktum att kvinnor hänvisades till hemträdgården framför ett liv som yrkesarbetande trädgårdsmästare ter sig som ett uttryck för just ett sådant oskrivet "kontrakt".

Mot 1910-talets slut var utbildningssituationen relativt gynnsam för kvinnor som ville utbilda sig inom trädgård. Istället för att behöva söka sig utomlands togs kvinnliga elever numera emot vid flera statsunderstödda trädgårdsskolor. De flesta eleverna var dock manliga, skrev Ida Norrby (1919), och påpekade att det kanske inte var så trevligt för en flicka att vara ensam bland en hop manliga trädgårdsmästarelever. Dessutom fordrades ett par års praktik för att komma in, och praktiken kunde, som vi har sett, vara svår att få ihop för kvinnorna om de inte togs emot av ansvariga manliga trädgårdsmästare vid större anläggningar. Nu fanns det emellertid flera skolor med undervisning i trädgårdsskötsel enbart för kvinnor, fortsatte Norrby. Där togs nybörjare emot, utan föregående praktik. En av dessa skolor var Fredrika Bremer Förbundets skola vid Apelryd. Den startades efter att förbundet fått en egendom, Småryd, i gåva från den framgångsrika gymnastikpedagogen

Martina Österberg (född Bergman). Villkoret var att det skulle öppnas en fruktodlingsskola för kvinnor på egendomen (*Hertha* 1914:8, s. 175). Den 1 mars år 1916 startade första kursen vid Apelryds fruktodlings- och trädgårdsskola. Skolans uppgift var att meddela sådan undervisning som kunde "befrämja det kvinnliga arbetet i hemmet, i första rummet frukt-, grönsaks-, och blomsterodling samt bänkskötsel" (*Hertha* 1915:20, s. 429), men den innefattade även matlagning, konservering, städning och vissa lantbruksgöromål (Platen 1916; von Plomgren 1920). Utbildningen var, precis som tidigare trädgårdsutbildningar för kvinnor, ungefär åtta månader lång.

Ett par år efter starten av Apelrydsskolan började en utvidgning av verksamheten diskuteras. I en utredning föreslogs att staten skulle anslå medel till en central undervisningsanstalt för kvinnor. Där skulle finnas tvååriga kurser för trädgårdslärarinnor och "andra kvinnor, som av ett eller annat skäl önskade grundligt lära trädgårdsyrket" (*Hertha* 1918:15, s. 229f.). Den lämpligaste platsen för en sådan undervisningsanstalt ansågs vara Apelryd.

När förslaget var godkänt, med vissa ändringar, började insamlingen av pengar för att skolan skulle kunna byggas ut (*Hertha* 1919:4, s. 58). I *Medborgaren* 1920 uppmanade Elisabeth Quensel, ordförande i styrelsen för Apelrydsskolan, Sveriges kvinnor att skänka pengar till utbyggnaden. Hennes argument för skolan påminde om så många före henne: "Trädgårdsarbete 'ligger för' kvinnorna, de äro skapade att värna och vårda allt spirande lif; men det fattas dem i allmänhet den kunskap, som ensam kan väcka det rätta intresset för dylikt arbete. Vi behöfva fackutbildade kvinnor, som kunde gå ut som konsulenter eller trädgårdslärarinnor för att lära kvinnorna i de många hemmen på landet att inse både nyttan och glädjen af att odla köksväxter, frukt och blommor, och att det verkligen lönar mödan att lära sig det" (Quensel 1920, s. 274).

År 1922 stod det klart att utvidgningen av Apelrydsskolan skulle kunna genomföras och hösten 1923 drog den första tvååriga kursen igång (Hertha 1922:8, s. 131–132). Nu hade landet fått vad som benämndes ”Sveriges första fullständiga trädgårdsskola för flickor” (Laurell 1923), eller till och med Skandinavians och Nordens första fullständiga trädgårdsskola för kvinnor (Hertha 1922:8, s. 131–132; Quensel 1922).

Det som i förstone ter sig ytterst glädjande, att kvinnors tillgång till trädgårdsutbildningar och yrkesliv ökade under tidigt 1900-tal har, som vi sett, vissa problem. Utvidgningen av Apelrydsskolan och den fullständiga trädgårdsskola för flickor som därmed skapades var på inget sätt en slutpunkt för kvinnors arbete för att ta sig in i trädgårdsbranschen eller få en trädgårdsutbildning som motsvarade männens. Nästa steg blir att jämföra diskussionen i kvinnotidskrifterna med hur frågan framställdes i trädgårdstidskrifterna under samma tidsperiod samt att jämföra kvinnors professionalisering inom trädgårdsbranschen med den inom andra områden. En fråga som kanske kan besvaras framöver är när kvinnor fick tillgång till trädgårdsmästaryrket på samma villkor som män. Eller så är frågan som bör ställas om de överhuvudtaget har fått det ännu?

Boel Nordgren, trädgårdsantikvarie, *fil.mag.*
Hofterup

Nyckelord: professionalisering, trädgårdsmästare, trädgårdsodling, trädgårdsskolor, Fredrika Bremer Förbundet, kvinnotidskrifter, kvinnorörelsen kring 1900

Noter

- 1 Studierna har genomförts med bidrag från Carl-Göran Adelswårds stiftelse, C.F. Lundströms stiftelse och Stiftelsen Carl-Fredrik von Horns fond. (De två senare förvaltas av Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien, KSLA.) Tack!

- 2 Att Anna M. Roos är författaren uppges av Key 1981 [1914], s. 70.
- 3 Troligen rör det sig om Stockholms Gärtnersällskap, men det framgår inte av texten.

Referenser

Arkiv

- Privat arkiv, Evy Jonsson, Piteå.
Valborg Olssons anteckningar från Agdatorp 1907.
Privat arkiv, Helena Nilsson Lannegren.
Alma Nilsdotters anteckningar från Agdatorp 1903.
Privat arkiv, Per-Gunnar Persson, Vettekulla.
Ellen Johanssons anteckningar från Agdatorp 1906.
Stora Boråkra gårdsarkiv.
Fotografier.

Tryckta källor

- Abelin, Rudolf 1892: Från Norrvikens trädgårdsskola. I: *Dagny* 1892:8, s. 268.
Adelborg, Gertrud 1907a: Lantbruks- och husmodersskola för kvinnor: Ett nytt uppslag af Fredrika-Bremer-förbundet. I: *Idun* 1907:2, s. 17–18.
Adelborg, Gertrud 1907b: F.-B.-F:s landthushållningsskola öppnad! Bref från Rimforså. I: *Dagny* 1907:17, s. 351–355.
Ahrland, Åsa 2006: *Den osynliga handen: Trädgårdsmästaren i 1700-talets Sverige*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
Andersson, Thorbjörn, Jonstoj, Tove & Lundquist, Kjell (red.) 2000: *Svensk trädgårdskonst under 400 år*. Stockholm: Byggförlaget.
Aug. 1896: Kvinnliga örtagårdsmästare. I: *Idun* 1896:5, s. 34.
Björnberg, Erik & Fredholm, Christer 2018: *Agdatorp – en herrgård i Blekinge: statsmän – amiraler – kvinnopionjärer – flyktmottagare*. Karlskrona: Blekinge museum.
Bolin, Maria 1899: Kvinnliga örtagårdsmästare. I: *Idun* 1899:30, s. 2–3.
Bolin, Maria 1900: Trädgårdsskolor för kvinnor. I: *Dagny* 1900:6, s. 130–133.
C.S. 1899: Från Sveriges första kvinnliga trädgårdsskola. I: *Idun* 1899:73.
Dagny: tidning för svenska kvinnorörelsen 1886–1913. Fredrika-Bremer-förbundet.
Dagny 1889:7: Kvinnan som trädgårdsmästare (okänd skribent), s. 231.

- Dagny* 1890:5, Kvinnorna och trädgårdsskötseln (av Anna M Roos?), s. 160ff.
- Dagny* 1895:4/5, Kvinnan och trädgårdsskötseln (okänd författare), s. 133–134.
- Dagny* 1901:6, Våra kvinnliga trädgårdsskolor (okänd skribent), s. 159.
- Dagny* 1910:51, Våra kvinnliga stadsfullmäktige. I: *Dagny* 1910:51, s. 590.
- Dahllöf, Ingeborg 1905: Kvinnan och trädgårdsskötseln. I: *Idun* 1905:17.
- Damm, Ada 1917: En kvinnlig örtagårdsmästare (Katy Wikander). I: *Idun* 1917:10.
- Donner, Julia 2015: *Kasvitarhasta puutarhakotiin: Naiset kotipuutarhan tekijöinä Suomessa 1870–1930* (From a vegetable patch to a garden home: Women as actors in the formation of the domestic garden in Finland 1870–1930). Helsinki: University of Helsinki.
- E.C (Ester Claesson?) 1920: Ett vackert trädgårdsföretag, som ledes av två kvinnor. I: *Idun* 1920: 51, s. 879.
- Edgren-Henrichson, Nina 2016: Pomologen Alexandra Smirnoff – en sann pionjär. I: *Bulletin för trädgårdshistorisk forskning* nr 29. Forum för trädgårdshistorisk forskning.
- Eneroth, Olof 1862: Om den svenska qvinnan i förhållande till hemmets yttre vård och försköning. I: *Tidskrift för hemmet* 1862:1. Stockholm.
- Esselde (Sophie Adlersparre) 1863: Qvinnan såsom trädgårdsodlare. I: *Tidskrift för hemmet* 1863:2.
- Flinck, Maria 1994: *Tusen år i trädgården: Från sörmländska herrgårdar och bakgårdar*. Stockholm: Rabén Prisma.
- Hallgren, Karin 2016: *En kåhläppa ej at räkna: köksväxtodlingen i 1700-talets jordbrukssystem*. Uppsala: Institutionen för stad och land, Sveriges lantbruksuniversitet.
- Hermelin, Sven & Linde, Susanne 1983a: Annat var det på min tid: Margareta Cronfalk, 94 år, berättar om hur det var på Alnarps trädgårdsskola 1910–1912. I: *Viola* 1983, nr 46, s. 8–9.
- Hermelin, Sven & Linde, Susanne 1983b: Ett långt liv med många trädgårdsminnen. I: *Viola* 15/12 1983, nr 50, s. 8.
- Hertha*: tidskrift för den svenska kvinnorörelsen 1914–1923. Fredrika-Bremer-förbundet.
- Hertha* 1915:20, Apelryds fruktodlings- och trädgårdsskola (okänd skribent), s. 429.
- Hertha* 1919:4: Staten och de enskilda som trädgårdsodlingens främjare (okänd skribent), s. 58.
- Hertha* 1922:8: Den utvidgade Apelrydsskolan (okänd skribent), s. 131–132.
- Hirdman, Yvonne 2001: *Genus – om det stabila föränderliga former*. Stockholm: Liber AB.
- Hård af Segerstad, Sigrid 1905: Trädgårdsinspektriser. I: *Dagny* 1905:4, s. 85.
- Hård af Segerstad, Sigrid 1906: Kvinnan som trädgårdsodlare. I: *Mitt Hem*, 1906:6, s. 102.
- Idun* 1887–1917.
- Idun* 1893:16: Kvinnliga trädgårdsmästare (okänd författare), s. 126.
- Idun* 1911:2: Våra kvinnliga stadsfullmäktige, s. 23.
- Idun* 1916:19: Fråga mig om allt – för Stockholms trädgårdskolonister, s. 306.
- Johansson, Ulla 1987: *Att skolas för hemmet. Trädgårdsskötsel, slöjd, huslig ekonomi och nykterhetsundervisning i den svenska folkskolan 1842–1919 med exempel från Sköns församling*. Umeå: Umeå universitet.
- Karlshamns Allehanda* 28 december 1932. Dödsannons för Ida Schmidt.
- Karlquist, Anna 2016: *Adelsnäs trädgårdsskola: En kulturhistorisk undersökning och värdering*. Kandidatuppsats. Göteborg: Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet.
- Key, Ellen 1981 [1914]: *Missbrukad kvinnokraft: Kvinnopsykologi*; med förord, kronologisk översikt och inl. om Ellen Key i kulturrevolutionen av Björn Sjövall. Stockholm-Uppsala: Bokförlaget LOGOS.
- Klintborg Ahlklo, Åsa 2012: Åkerns blomma: Trädgården som jordbrukets förebild i 1800-talets Skåne. Doktorsavhandling. Alnarp: SLU.
- Klintborg Ahlklo, Åsa 2016: When the family was a garden and the mother its gardener. I: *Bulletin för trädgårdshistorisk forskning* nr 29. Forum för trädgårdshistorisk forskning, s. 20.
- Kåks, Helena 2011: *Trädgården vid Lillie Landgrens Torshäll – hur kan den återskapas för framtiden?* Examensarbete B, 15 hp, Trädgårdsmästarprogrammet, Högskolan i Gävle.
- Landgren, Lillie 1910: *Vår trädgård*. Stockholm: F.C. Askerbergs bokförlagsaktiebolag.
- Landgren, Lillie 1914: Trädgårdskvinnan. I: *Skånska trädgårdsföreningens tidskrift* 1914:11, s. 238–242.
- Laurell, Signe 1923: Sveriges första fullständiga trädgårdsskola för flickor. I: *Hertha* 1923:10, s. 147.

- Lundgren, Britta 1990: *Allmänhetens tjänare : kvinnlighet och yrkeskultur i det svenska postverket*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Meisner-Lundh, Hetty 1909: Lillie Landgren och Torshälls trädgårdsskola. I: *Idun* 1909:46, s. 546–547.
- Meyerson, Gerda 1898: Hur Stockholms arbeterskor lefva. I: *Dagny* 1898:6.
- Mitt Hem*: illustrerad praktisk tidskrift för hem och hushåll 1905–1909.
- Mitt Hem* 1906:8: Kvinnan och trädgårdsodlingen (okänd författare), s. 141–142.
- Morgonbris: tidning för den socialdemokratiska kvinnorörelsen 1904–1936.
- Nilsson Lannegren, Helena 2016: Alma Nilsdotter (1885–1965). I: *Kvinnoporträtt från Södra Sandby med omnejd*. Sandbybygdens Hembygdsförenings årsskrift 2016, årgång 17.
- Nilsson-Leissner, Torsten (huvudred.) 1954: *Alnarps Lantbruks-, Mejeri- och Trädgårds-Institut: Ett minnesverk*. Göteborg: Bokförlaget Antiqua.
- Nolin, Catharina 1999: *Till stadsbornas nytta och förlustande: Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*. Stockholm: Byggförlaget.
- Nolin, Catharina 2011: Publicering och professionalisering : om kvinnliga trädgårdsarkitekters författarskap som en väg till etablering och legitimering. I: *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 2010, s. 7–21.
- Nolin, Catharina 2016: Gender, Gardens & Garden History: Forums för trädgårdshistorisk forskning seminarium 2015. I: *Bulletin för trädgårdshistorisk forskning* nr 29. Forum för trädgårdshistorisk forskning.
- Nordenstreng, Ellen 1911: Floras svenska segertåg och nyaste härförare. I: *Dagny* 1911:1.
- Nordenstreng, Ellen 1913a: Lind, G. & Abrahamson, R.: Blomsterodling under glas. Rec. I: *Dagny* 1913:12, s. 97.
- Nordenstreng, Ellen 1913b: Lind, G.: Fruktodling på kalljord. Rec. I: *Dagny* 1913:29/30, s. 233.
- Nordenstreng, Ellen 1913c: Lind, G.: Egnahems-trädgården. Rec. I: *Dagny* 1913:32, s. 248.
- Nordenstreng, Ellen 1913d: Lundén, Ossian: Köksväxtodling. Rec. I: *Dagny* 1913:24, s. 194.
- Nordenstreng, Ellen 1919: Trädgårdsodling som kvinnligt yrke och kvinnlig konst. I: Hamilton, Aina (red.) 1919: *Kvinnliga yrken och deras förutsättningar*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag.
- Nordgren, Boel & Olausson, Inger 2018: Ett växande yrke. I: *Historiskan: Sveriges första kvinnohistoriska tidskrift*. Malmö: Systerskapet.
- Nordgren, Boel 2019: Hemträdgårdens mästari-nor: Kvinnliga trädgårdsskolor och kvinnor som trädgårdsodlare kring sekelskiftet 1900. I: *Hem-trädgården* 3/2019. Riksförbundet Svensk Trädgård, s. 34–39.
- Norrby, Ida 1919: Trädgårdsskötsel – ett arbete för kvinnor. I: *Idun* 1919:10, s. 160.
- Olausson, Inger 2014: *En blomstrande marknad: Handelsträdgårdar i Sverige 1900–1950 med fyra fallstudier i Stockholms län*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Olausson, Inger 2016: Kvinnor i trädgårdsbranschen 1860–1950. I: *Bulletin för trädgårdshistorisk forskning* nr 29. Forum för trädgårdshistorisk forskning.
- Ottosson, Anders 2005: *Sjukgymnasten – vart tog han vägen? : en undersökning av sjukgymnastyrkets maskulinisering och avmaskulinisering 1813–1934*. Göteborg : Historiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Platen, Sigrid 1916: Apelryd. En mönsterskola i trädgårdsskötsel. I: *Idun* 1916:33.
- von Plomgren, Ida 1920: Besöket vid Apelryd. I: *Hertha* 1920:6, s. 94ff.
- Quensel, Elisabeth 1920: Kvinnorna och trädgårdsodlingen. I: *Medborgaren* 1920:11, s. 274.
- Quensel, Elisabeth, 1922: Flora och Pomona. Apelryd i Skåne blir den första fullständiga trädgårdsskolan för kvinnor i Norden. I: *Idun* 1922: 39, s. 929–930.
- Rieck-Müller, Maria 1907: Rimforsa. Sveriges första landthushållningsskola för utbildande af lärarinnor. I: *Mitt Hem* 1907:23.
- Sommestad, Lena 1992: *Från mejerska till mejerist : en studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess*. Lund: Arkiv.
- Sonesson, Nils 1911: Kvinnan och trädgården. I: *Idun* 1911:40, s. 651.
- Strandberg, Carl 1900: Stina Svartling född von Hofsten. I: *Idun* 1900:15, s. 229.
- Swartling, Stina 1915: Kvinnorna och trädgårdsarbetet. I: *Husmoderns kalender 1915*. Uppsala: J.A. Lindblads förlag.
- Tengné, Boel 2017: *Leksands trädgårdsmästare & handelsträdgårdar – en grön historia*. Leksand. *Tidskrift för hemmet: tillegnad den svenska kvinnan*. 1859–1885. Stockholm.

Wachtmeister, Frances 1904: *Eget hem: de ogifta kvinnornas egna-hems fråga*. Stockholm: Bonnier.

Wijnblad, Hanna 1909: På Espenäs: Fru Stina Svartlings kvinnliga trädgårds-, hushålls- och väfskola. I: *Mitt Hem* 1909:21.

Wolseley, Frances 2015 [1908]: *Gardening for women*. London: Forgotten Books.

Åkerblom, Petter 2005: Footprints of School Gardens in Sweden. I: *Journal of Garden History* 32(2).

Elektroniska källor

Blekinge museum, hemsida, om: Mossen/Måssen/Måsen, tillgänglig via: <http://www.blekingemuseum.se/pages/129>, hämtad 2016-09-08.

Föreningen Gamla Carlskrona, hemsida, text om Anna Mathilda Andersson. Tillgänglig via: <http://www.fgc.nu/karlskronafakta/personer/#Anna>, hämtad 2018-11-14.

Riksarkivet, hemsida, *Pehr Olof Emanuel Eneroth, Svenskt biografiskt lexikon (art av Albert Wiberg.)*. Tillgänglig via: <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/16103>, hämtad 2019-02-15.

Göteborgs universitetsbibliotek, hemsida, Digitalt arkiv över äldre svenska kvinnotidskrifter. Tillgänglig via: <http://www.ub.gu.se/kvinn/dig-tid/>

Opublicerat material

Nordgren, Boel 2018 opubl.: *Agdatorps kvinnliga trädgårdsskola 1900–1910: En av Sveriges första trädgårdsutbildningar för kvinnor*. Projekt finansierat av Stiftelsen Carl-Fredrik von Horns fond (förvaltas av Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien, KSLA).

Nordgren, Boel 2019 opubl.: *Trädgårdsodlingens roll inom förra sekelskiftets kvinnorörelse*. Projekt finansierat av Carl-Göran Adelswårds Stiftelse.

Nordgren, Boel 2019 in press: Ida Schmidt och Agdatorps kvinnliga trädgårdsskola: Om en kvinnoakademisk kamp från Karlshamn med trädgårdsodling som redskap för frigörelse. I: *Carls-hamniana*. Karlshamn: Föreningen Karlshamn museum.

Prospekt för Trädgårdsskolan å Agdatorp, 9:e sommarkursen.

SUMMARY

The untrodden path of the lady gardener

The role of gardening within the women's movement and the professionalisation of gardening women 1859–1923

In Sweden, home gardening has traditionally been a female area of responsibility, while gardener historically was a profession for men. After decades of discussions, women were admitted at one private training institute in 1891. At the turn of the century several private gardening schools for women started, but they were not giving full gardener qualifications. Shortly afterwards women were finally allowed to attend larger, state-funded, schools. Despite this, in 1923 the women's organisation Fredrika Bremer Förbundet (FBF) decided to turn their own gardening school into a fully qualifying school for female gardeners only.

In the project "The role of gardening within the women's movement at the turn of the last century" I have studied women's magazines from 1859–1923 in order to see how gardening and female gardeners were discussed. The aim was to find out why FBF saw a need for a special school for female gardeners as late as in 1923. How was

this topic discussed within the women's movement, how were female gardeners and gardening schools for women presented and argued for/against? And, by whom?

The findings are that women might have avoided the state-funded schools because they felt exposed in the male dominated world. Also, they had problems gaining the work experience they needed because of head gardeners who did not accept female workers. However, the most important reason probably was that women were considered to need a different type of education than men. In this paper these findings are discussed from a gender theoretical perspective.

Keywords: professionalisation, gardener, gardening, gardening schools, Fredrika Bremer Förbundet, women's magazines, women's rights movement

I centrum för materialstudier, ett tygbeklätt bibelstöd från Österbotten

Om textilplantor mellan naturvetenskap och kulturhistoria

Git Skoglund, Jenni Suomela & Krista Vajanto

Inledning

Ända sedan kulturhistoriker började intressera sig för textilier och dokumentera textilkulturen har råmaterialen varit ett marginaliserat studieområde. En konsekvens av det är att det finns felaktiga materialuppgifter i museimagasin och brist på kännedom om olika material och särskilt textilier av plantor. Därför kan i vissa fall textilier omges av imaginära föreställningar istället för fakta. Dessutom finns en avsaknad av litteratur där laborativa processer konkret beskriver hur textilmaterial har identifierats i textilartefakter och som den här artikeln vill belysa med fokus på bastfibrer.

En bidragande orsak till materialens underordnade roll är att textilier generellt studeras som kulturobjekt och inte som naturobjekt, ofta i historiska ämnen som konsthistoria eller etnologi, långt bort från naturämnena som generellt studeras i bland annat agrarhistoria, fysik eller botanik. Åtskillnaden har konstruerat en kunskapslucka som innehåller erfarenheter om odling och plantor i interaktion med miljö och människor. Eftersom textilväxtodling i både hushålls- och industriell produktion har avstannat för länge sedan växer sig glappet desto större. Ytterligare en aspekt är att textilartefakter i kulturvetenskapernas början studerades med fokus på tekniker och mönsterformer, det bidrog till värdeomdömen om vilka textilobjekt som var intressanta; ofta var dyrbara material och kyrkliga artefakter i fokus.

Det finns flera exempel på hur plantmate-

rial omges av föreställningar om vilka som varit både vanligast och äldst, ett exempel kan nämnas och är hämtat ur en arkeologisk rapport som behandlar bronsåldern ur ett konstnärligt perspektiv (Botwid 2017:76). Rapporten behandlar hantverksskunskap med fokus på lera men i ett avsnitt beskrivs ett avtryck av en vävnad i torkad lera. Leravtrycket har analyserats av en textilarkeolog som kommit fram till att det rör sig om ett tyg av lin eller möjligtvis nässla. Rapporten visar inte bara avsaknad av vad analysen grundar sig på utan även varför andra textilplantor har uteslutits. Genom att inte diskutera fler potentiella plantor bekräftas att det sannolikt funnits en föreställning om att endast lin eller möjligtvis nässla använts i vävnadsproduktion under bronsåldern. I själva verket kan ett avtryck se likadant ut oavsett plantmaterial, till exempel kan humle och hampa eller andra örter och vildväxande plantor vara lika aktuella (Holmberger 1774:250–251). Det kan nämnas att det ännu inte finns några skandinaviska bekräftade textiltfynd av lin från bronsåldern. Däremot finns det ett fragment som identifierats som brännässla från en utgrävning av en bronsåldersgrav, Voldtofte i Danmark, men som enligt analyser med strontium isotop visade att nässelfiberna odlats i Österrike (Bergfjord et al. 2012).

Även plantor omges av föreställningar och så är fallet med hampan som förbjöds att odlas i Skandinavien i början av 1970-talet. Restriktionen grundade sig på att hampan innehåller ett psykoaktivt ämne (THC) som

kan användas i drogsyfte.¹ Det bidrog till att den främst inordnades som en medicinal- eller drogväxt och underordnades som textilämne i historiska sammanhang. Odlingsförbudet pågick fram till år 2003 under en period när skandinavisk textilkultur behandlades allt mer inom akademiska områden, bland annat textilarkeologi. Därför är hampa som textilämne intressant att studera, det berör inte bara vävnadsmaterial utan också hur kulturarvsprocesser konstrueras genom att underordna eller centralisera materiella och immateriella ting och finns undersökt i en masteruppsats av Skoglund (2017). För att artefakter inte ska riskera att bli stumma kulturhistoriska vittnen, utan kopplas till människors miljö och resursutnyttjande kan transparent laborativt samarbete bidra med fler aspekter på mänskliga aktiviteter som är kopplade till odling och ekonomi.

Trots allt kan frånvaron av något väcka nyfikenhet och har visat sig öppna ett större intresse under senare tid genom tvärvetenskapliga korsbefruktningar mellan naturvetenskap och kulturhistoria. Att studera naturmaterial suddar därför ut akademiska gränser i en föremålsforskning som gör åtskillnad mellan bland annat det profana och kyrkliga, eller det traditionella och industriella, eftersom odling av plantor inte kan begränsas som kulturobjekt.

Bastfibrerna hampa, lin, brännässla, humle, jute och rami

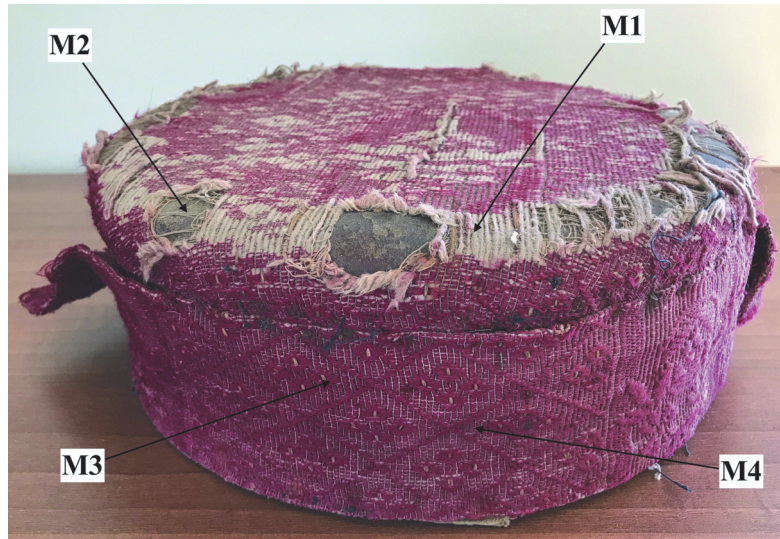
Det finns vissa svårigheter inom området och det gäller att särskilja bastfibrer som hampa (*Cannabis sativa*), lin (*Linum usitatissimum*), brännässla (*Urtica dioica*), humle (*Humulus lupulus*), jute (*Corchorus*) och rami (*Bohemia nivea*). Jute och rami har inte odlats i Europa utan importerats från Asien i form av fibrer, garn och vävnader. Gemensamma botaniska egenskaper för samtliga är styva, långa och starka fibrer som bidrar till att plantorna vid sin tillväxt håller sig upprätta. Andra gemensamma nämnare är motstånd mot röta, smuts-

avvisning och låg elasticitet. Vid jämförelse med bomull och ull har bastfibrer en sämre färgupptagningsförmåga, det finns också skillnader i fiberlängd och spinnbarhet vilket har betydelse för vilka sorters textilier och finhetsgrader som kan produceras maskinellt. Det kan tilläggas att bastfibrers olika egenskaper i undersökningar under 1900-talet har gjorts med fokus på maskinell produktion, exempelvis i *Handbook of textile fibres* (Cook 1993:3–25). Fibrers förmåga att spinnas i maskiner kan inte alltid appliceras eller jämföras med traditionell eller förhistorisk fiberberedning som skedde vid småskaliga odlingar och med handkraft. Att spinna bastfibrer manuellt med slända eller splitsa (eng. *splicing*) kan producera tunt, glansigt och fint garn (Zaharia 2008, Nagano & Nobuko 1999).

Vid observationer i mikroskop kan bastfibrer enkelt särskiljas från till exempel bomull eller ull, men det är extremt svårt att fastställa botanisk tillhörighet. När det gäller andra naturvetenskapliga identifieringsmetoder kan nämnas att DNA-extraktioner är än mer problematiskt eftersom fibrerna inte innehåller levande molekyler (Skoglund 2010). Det innebär att vid en analys är det endast omkringliggande plantmaterial från stjälken som ger molekylärt resultat, vilket är teoretiskt möjligt men i praktiken vanskligt. Om flera olika bastfibrer bereds med samma textilverktyg eller maskiner, något som inte är ovanligt, då är sannolikheten stor att en kontaminering har skett och ger molekylärt resultat på medföljande plantmaterial. Med andra ord, molekylära analyser svarar endast på stjälmateriel som medföljer fibrerna och betraktas som skräp. Därmed kan man inte verifiera att textilfibrer har identifierats. Det kan tilläggas att forskning pågår inom området.

Ett tygbeklätt bibelstöd från 1800-talets Österbotten

Vävnaden som är i centrum för analysen är ett tyg som sytts fast på en trästock. Med utgångspunkt av kontext, vävteknik, samt trä-

Bokdyna från Malax. Placering av de fyra trådproverna som har materialanalyserats. Foto: Git Skoglund.

virkets datering är syftet att identifiera vävnadsmaterialen som tyget innehåller. Idag tillhör föremålet Brinkens hembygdsmuseum i Malax, strax utanför Vasa, men hittades först av ungdomsföreningarnas medlemmar vid en inventering under första halvan av

1900-talet. Syftet med insamlingen var att samla in föremål till ett hembygdsmuseum och magasinerades därför under en tid på Kronomagasinet i Vasa, tills föreståndaren för Brinkens museum fann det och tog det till samlingarna.²

Bokdynans undersida visar trästockens årsringar. Foto: Git Skoglund.

Sannolikt har föremålet tjänat som ett bibelstöd, en variant av en pulpet. Under medeltiden var det vanligt med bibelstöd på altaret men däremellan under 1600- till 1700-talet förekom ofta små pulpeter i trä, ett bruk som kom tillbaka på 1800-talet.³ Trävirket har analyserats med dendrokronologi och daterats till senare hälften av 1800-talet. Virket är av granträ från närområdet som konstaterades med utgångspunkt av att provet överensstämmer med ett tidigare som gjorts av en lada vid kyrkvaktarbostället i Töckmo i Österbotten.⁴ Både datering av träet samt föremålets utförande pekar därför på samma tidsperiod.

Anledningen till att bibelstödet togs om hand av föreståndaren var intresset för det röda tyget som såg exklusivt ut vid jämförelse med hemvävda vävnader från regionen, samt att det eventuellt var av hög ålder, möjligtvis 1600- eller 1700-tal.⁵ Det fanns också indikationer på att det innehöll hampa i kombination med andra naturfibrer, vilket bidrog till intresset.⁶ Tyget är fastsytt runt trästocken, på ovansidan finns slitna områden med hål där lösa trådar sticker ut. De slitna partierna finns endast på ovansida vil-

ket tyder på att friktion av något slag har orsakat slitaget, som i det här fallet sannolikt varit en bibel. Slitaget medför att det tydligt syns fyra olika vävgarner, varav två sorters ljusbruna trådar, ett som är grovt och ojämnt samt ett tunnare, och två olika rödfärgade relativt tunna trådar. Vid första anblicken ansågs att det grövre ljusbruna garnet eventuellt var hampa på grundval av färg, grovlek och struktur, se bild 1.

Österbotten är en av de skandinaviska regioner som har en lång tradition av hampodling för textiländamål i hemhushållsproduktion och levde kvar ända in på 1900-talet. En mängd vävnader av hampa finns därför bevarade, vilket också konstaterades vid besöket.⁷ Etnologen Hjördis Dahl uppmärksammade hampans textiltradition i regionen vid sin inventering av bäddtextilier och hon noterade att i Österbotten var hampan vanligast, lin odlades i mindre utsträckning (1987:318). Men det finns också bevarat medeltida rikt mönsttrade ryor med varp- och inslagsgarn av hampa från slott och gods. Det har den finska textilhistorikern Riitta Pylkkänen dokumenterat i en inventering av medeltida mattor och väggbeklädnader, vilket finns nedtecknat i

Bäddtextil och säck av hampa. Foto: Git Skoglund.

räkenskaper från 1500-talet (1974:69). Med andra ord, såväl vardagliga folkliga textilier som slottstextilier av hampa tillverkades lokalt och en ansevärd mängd har odlats långt tillbaka i tid. Därför fanns det en sannolikhet att tyget innehöll hampfibrer, vilket var den ursprungliga orsaken till analysen. Vid tidpunkten eftersöktes fler evidens av ålderdomliga hampvävnader i syfte att integreras med övriga analyserade medeltida och äldre inredningstextilier som hittats i Skandinavien (Skoglund 2016:78–86).

Vävt teknisk analys av tygets mönster

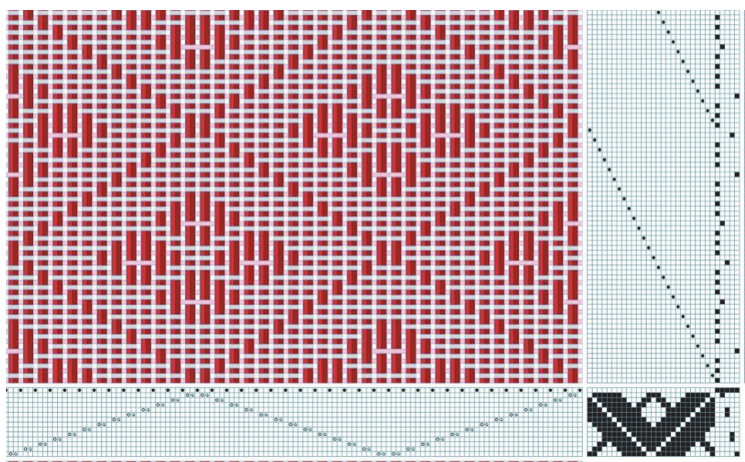
Det vävda tyget är inte daterat med naturvetenskapliga metoder. Det görs generellt med C14, en radiometrisk metod som vanligtvis används om det rör sig om åldrade textilier från förhistorisk tid. Metoden fungerar inte på material från perioden 1650–1950, vilket beror på att C14-halten i atmosfären var likartad då, därmed får man bara veta att objektet är från någon gång under denna period men inte närmare.⁸ Det finns beskrivet i en artikel av Quan Hua (2009).

Vid en teknisk analys av vävmönstret framkom att det rör sig om tuskraft med inslags- och varpflotteringar, en vanlig teknik inom den franska sidenvävningen, flera specialbenämningar finns men i det här fallet kan

det benämnas mönstrad varprips.⁹ Att väva tyget kräver en vävstol som har 14 skaft och 31 trampor, det är många vid jämförelse med vad vävstolarna hade i hemmen under 1800-talet. Vanligtvis hade hemvävstolar två eller fyra skaft och därför är det troligt att tyget är vävt i en skaftmaskin, det vill säga en jacquard och då skulle det behövas 51 stycken hålkort för att väva tyget. Med utgångspunkt av vävtekniken tyder det på att tyget har producerats på ett professionellt väveri och inte i ett hemhushåll. Det fanns både ett bomullsväveri och färgeri i närliggande Vasa på 1800-talet och tyget kan vara producerat där, men sannolikt har det införts till Österbotten med anledning av den avancerade tekniken.¹⁰ Det kraftiga tyget kan ursprungligen också ha använts i annat syfte, som till exempel möbelklädnad eller liknande.

Tyget har vävts av fyra olika garner, trådprover togs från respektive som kodades. Enligt vävrapporten och den visuella undersökningen med lupp framkom att trådprov M1 är ett 1-trådigt inslagsgarn, grovt, mjukt, ljusbrunt. M2 är ett 2-trådigt varpgarn, tunt, ljusbrunt. M3 är ett 2-trådigt varpgarn, mjukt, rödfärgat. M4 är ett 1-trådigt varpgarn, styvt, rödfärgat, se bild 1. Sammantaget är tyget vävt av ett grovt varpgarn och tre olika sorters tunnare inslagsgarn.

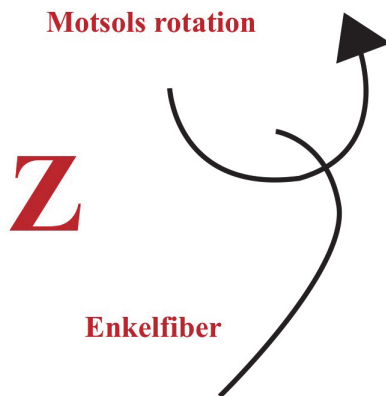
Vävt tekniskt mönster av bokdynans tyg. Foto: Marie Ekstedt-Bjersing.

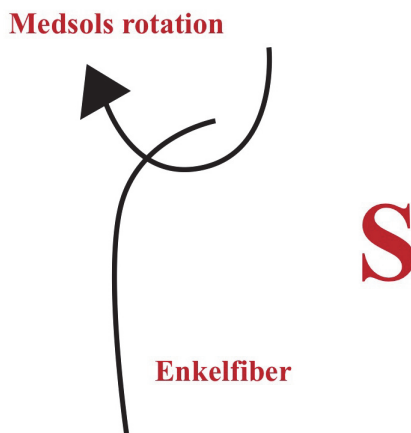
Manuell tvist-test, identifiering av Z/S

Vid den första visuella undersökningen förstods att den grova ljusbruna tråden som först antogs vara hampa sannolikt inte var det på grund av den mjuka elasticiteten, istället flyttades fokus mot den tunnare rödfärgade och styva tråden M4. Det utfördes då ett manuellt tvist-test för att se om provet innehöll Z- eller S-tvistfibrer. Det är en relativt enkel metod som kan särskilja till exempel hampa och lin. Den bygger på att fibrernas inneboende fibrillära rotation undersöks genom att en enkelfiber först fuktas, när den sedan snabbt torkar skruvas den upp, antingen medsols eller motsols. Alla bastfibrer har en konsekvent fibrillär orientering, hampa/humle/jute har en orientering åt höger (Z) och skruvar därför upp sig motsols. Lin/brännässla/rami har en orientering åt vänster (S) och skruvar således upp sig medsols. Det finns flera studier som beskriver metoden, bland annat en artikel om egenskaperna hos hampa och lin av Wiener, Vladimír and Dejlóvá (2003), och av Kåre Fröjer (1960:20).

Det finns ingen sammanhängande studie som behandlar samtliga bastfibrers fibrillära orientering, men kan hämtas från flera olika i samband med mikroskopanalyser. Exempelvis behandlas hampa, lin, brännässla och jute i en artikel av Bergfjord och Holst (2010). När det gäller humlefibrer behandlas de i en artikel av Lukosova et al. (2018). Generellt är den manuella tvist-testmetoden användbar i sammanhang där textilier ska identifieras från en historisk period eller region där vi relativt väl känner till vilka lokala textilplantor som odlats. I Europa från 1600-talet och framåt visar exempelvis litterära källor att hampa och lin var de två absolut vanligaste textilplantorna vid lokal odling. Informationen finns att hämta från flera olika källor och i bland annat *Ur Textilkonstens historia* (Geijer 1994:17–19). Men det finns också spridda källor som visar att humle och brännässla inte kan uteslutas och beskrivs i samlad form av den danska textilhistoriken Margrethe Hald (1980:

Enkelfiber av Z-tvist (hampa, humle, jute). Vid tvist-test snurrar fibern upp sig motsols. Foto: Git Skoglund.

Enkelfiber av S-tvist (lin, brännässla, rami). Vid tvist-test snurrar fibern upp sig medsols. Foto: Git Skoglund.

125–130). När det gäller asiatiska kulturer kan det istället handla om att särskilja hampa och rami, båda har en lång tradition i vävnadsproduktion som fortfarande pågår i bland annat Japan och Korea (Nagano & Nobuko 1999:346–348).

Den manuella metoden med tvist-test som utfördes på M4 gjordes ett flertal gånger för att säkerställa att varje fiber roterade åt samma håll, resultatet visade en konsekvent motsolsrotation, vilket innebär att provet innehåller fibrer med Z-tvist (hampa/

humle/jute). Det kan tilläggas att enkelfibrer i vissa fall har en allt för tjock cellvägg som orsakar en styvhet som minimerar den manu- eller rotationen, i vissa fall är fibrer även allt för korta för att kunna rotera överhuvudtaget.¹¹

Modifierad Herzog-test med polarisationsljusmikroskop (PLM), identifiering av Z/S

Twist-test kan även utläsas i ett mikroskop med polarisationsljus som läser av den fibrillära orienteringen och kallas då för modifierad Herzog-test. Hur den exakt går till beskrivs i en artikel av Haugan och Holst (2013). Mikroskopet kan sägas vara ett ordinarie ljusmikroskop som är utrustat med extra funktioner, en analysator i en filterhållare samt ett filter med polariserat ljus och en lambaplatta som är ett mångsidigt verktyg som också kan kallas för färgtonsplatta. Vid undersökning i PLM uppstår ljusvågor som visar olika färger på fibrerna beroende på i vilken orientering cellulosa-molekylerna rör sig.

Det finns flera artiklar som beskriver Herzog-test och i samband med att faktiska vävnader analyserats, bland annat medeltida bonader av hampa och lin (Skoglund, Holst, Nockert 2013). Resultatet visade att tre vävnader innehöll ett blandat garn med både hampa- och linfibrer. Att fibrer blandas är en faktor som bör uppmärksammas vid alla analyser, det är också försvårande eftersom ett stort antal fibrer måste undersökas från varje trådprov för att utesluta att så har skett.

För att resultat med modifierad Herzog-test i PLM ska fungera på bästa sätt förhåller det sig på liknande sätt som med manuellt twist-test, fibrer med tjocka cellväggar ger i vissa fall inte tillfredsställande resultat, vilket också nämns i artikeln av Haugan och Holst (2013). Dessutom måste fibrerna vara intakta och inte degraderade eller förkolnade, eftersom metoden innebär att polarisationsljus belyser cellulosa i fibrer-

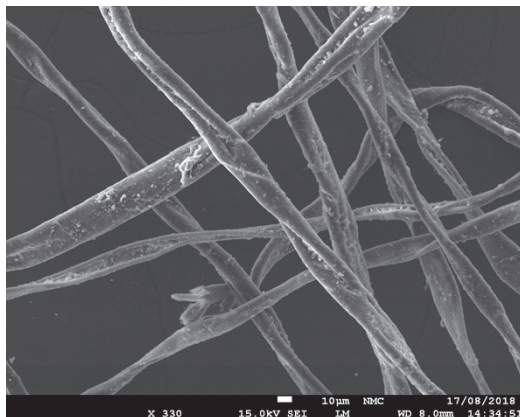
na och är avgörande för resultatet. Det är därför besvärligt att undersöka material som hittats under jord, eftersom det oftast är mer eller mindre degraderat, men i vissa fall kan det finnas omständigheter som har konserverat fibrer och som är intakta, vilka går att identifiera tillfredsställande.¹²

Undersökning i Svepelektronmikroskop (SEM)

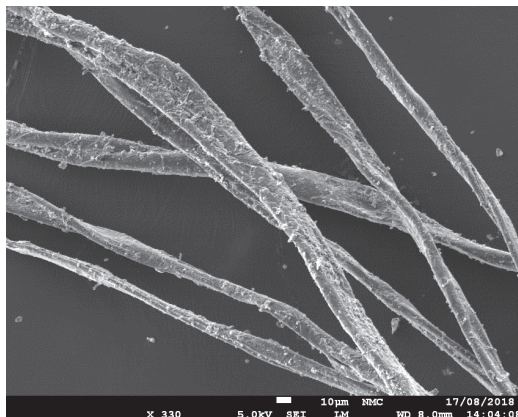
Efter den manuella undersökningen sändes de fyra trådproverna till laboratoriet vid Nanomicroscopy Center på Aalto Universitetet i Espoo, Finland.¹³ Samtliga undersöktes genom att ett fåtal fibrer plockades ut från respektive trådprov för observation med svepelektronmikroskop (SEM).¹⁴ Det är ett mikroskop som skapar bilder av fibrernas yttopografi genom scanning med en elektronstråle i stark förstoring. Fibrerna placerades på ett band och fixerades på en grafitdel som belades med kol för att öka elektronledningsförmågan. Prov M1 och M2 identifierades som bomullsfibrer genom sina karaktäristiska platta bandliknande ytor och svängda form. Prov M1 visade renare fibrer som kan bero på olika processer vid tillverkningen, till exempel färgning eller tvättprocesser. Prov M3 identifierades som ull baserat på fibrernas fjällstruktur som är typiska för fårull, fiberdiameter 30–40 mikrometer. Det fanns även aluminium- och kaliumpartiklar på fibrerna som indikerar ett innehåll av alun. Prov M4 identifierades som bastfiber, emellertid fanns det praktiskt taget inga dislokationer, vilka ofta är närvarande i hampa, lin och brännässla. Fibrerna visade också rester av salter och järn som kan refereras till fiberframställningsprocesser.

Trestegsförfarandets princip med Transmitt ljusmikroskop (TLM)

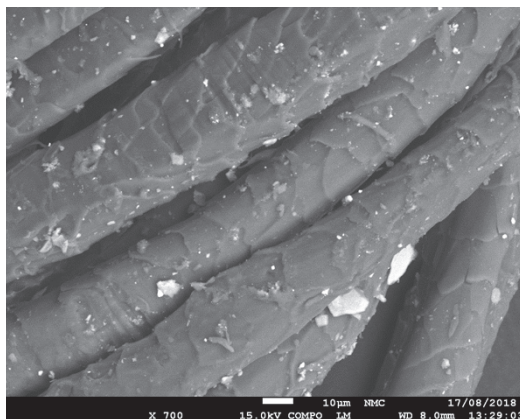
Efter att proverna undersökts med SEM gjordes nya observationer i mikroskop med transmitt ljus (TLM). Det är ett ordinarie mikroskop där ljusstrålarna belyser igenom fibrerna. Un-

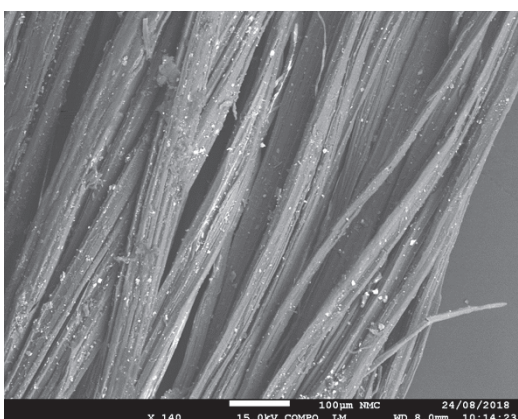
Prov M1. Svepelektronmikroskop (SEM) visar bomullsfibrer. Foto: Krista Vajanto.

Prov M2. Svepelektronmikroskop (SEM) visar bomullsfibrer. Foto: Krista Vajanto.

Prov M3. Svepelektronmikroskop (SEM) visar ullfibrer. Foto: Krista Vajanto.

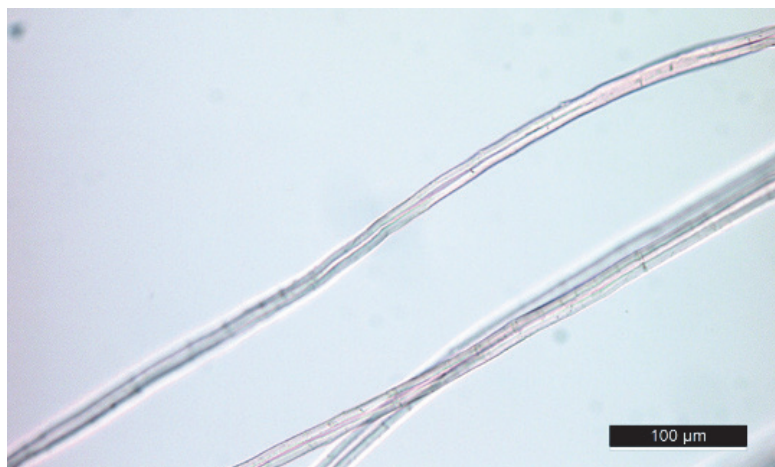
Prov M4. Svepelektronmikroskop (SEM) visar bastfibrer. Foto: Krista Vajanto.

dersökningar i mikroskopet ingår i en identifieringsprocess som kallas för *trestegsförfarande*.¹⁵ Processen bygger på olika steg vid identifiering av bastfibrer och skapades ursprungligen för att identifiera lin, hampa och nässla, men även bomull i vissa fall, och finns beskrivet i en artikel som behandlar särskilt nässelfibrer av Suomela, Vajanto och Räisänen (2018). Generellt är bomullsfibrer enkla att identifiera i ett ordinarie ljusmikroskop genom sina karaktäristiska platta bandliknande ytor och svängda form. Men det finns om-

ständigheter där fibrerna inte syns utplattade, då kan de påminna om två silkesfilament som inte har avgränsats från varandra och misstolkas som silkesfibrer.

Det första steget är att observera fibrernas morfologiska ytstruktur och görs genom att plocka ut enkelfibrer som undersöks på längden i TLM. I detta steg kan identifiering göras av bomullsfibrer, proteinfibrer (djurhår eller silke) och bastfibrer. Om det då upptäcks bastfibrer övergår dessa till det andra steget som identifierar den fibrillära orienteringen

Prov M4. Transmittljusmikroskop (TLM) visar bastfibrer. Foto: Jenni Suomela.

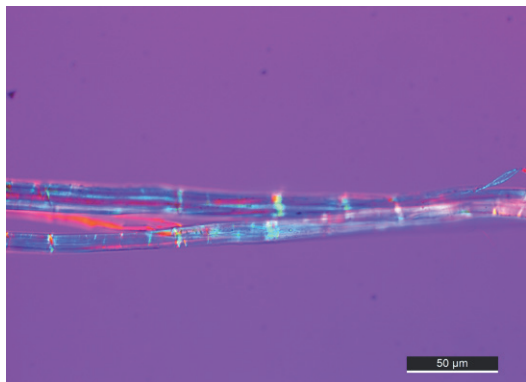
och görs med modifierat Herzog-test i PLM, där konstateras om fibrerna har Z- eller S-tvist.

Det tredje steget i förfarandet är tvärsnittsobservation i TLM, bastfibrerna monteras med ett permanent monteringsmedel på en 2 mm tunn korkplatta, därefter skivas den med ett rakblad. Vid observationen kan fibrernas cellformer studeras i tvärsnitt, metoden fungerar på samma gång som en uteslutningsmetod med utgångspunkt om fibrerna tillhör gruppen Z eller S. Men det ska tilläggas att tvärsnittsmetoden i regel är vanskelig att använda enbart. Den bygger på personlig långvarig erfarenhet och en förmåga att läsa av alla sorters bastfibrer som har en mängd varierande former inom sin egen planttillhörighet, beroende på om det rör sig om en omogen fiber eller om toppen eller basen undersöks. Detta förhållande omtalas sällan i sammanhang där undersökningar refereras till tvärsnittsobservationer, men beskrivs av Cook (1993:10). Linfibrer kan till exempel likna hampans om det rör sig om omogna fibrer, men mogna linfibrer har däremot en karaktäristisk kantig polygonal och jämn form som inte är vanlig hos hampa. Denna aspekt diskuteras likaså av Catling & Grayson (1982:2, 13, 16, 22, 65). Författarna är också kritiska till tidigare forskning där endast tvärsnitt används, och visar att det finns en stor variation

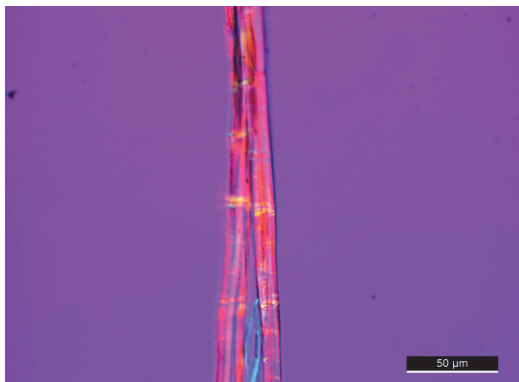
på bland annat hampfibrer, det finns även omnämnt i *Hampa det vita guldet* (Skoglund 2016:74). Eftersom det ännu inte finns några studier på hur omogna och mogna fibrer förhåller sig hos alla sorters bastfibrer är därför tvärsnittsobservation inte tillförlitlig som den enda metoden.

Tygmaterialets analysresultat i trestegsförfarandet

Efter undersökningen med SEM utfördes trestegsförfarandet med TLM och PLM. Det kunde i det första steget konstateras att fibrernas ytstruktur överensstämde med undersökningen i SEM. Prov M1 visade bomullsfiber, vissa verkade mer moderna medan andra var mer nedbrutna. Prov M2 visade bomullsfibrer av ett 2-trådigt relativt löst tvinnat garn, även i det fanns vissa fibrer som var mer nedbrutna än andra och med mögelsporer på ytan. Prov M3 visade färgade ljusröda ullfibrer, tvinnat till ett 2-trådigt garn, fibrerna innehöll runda bruna mögelsporer. Ullgarnet har sannolikt färgats med koschenill eftersom fibrerna går i ljusa, kalla röda toner (hallonröd). Prov M4 visade bastfibrer med tydliga "korsmarkeringar" som låg i buntar och jämnt spunna till ett 1-trådigt garn som har rödfärgats, ingen närmare identifiering av planttillhörighet kunde göras. Det kan tilläggas att fibrerna har spunnits med Z-snodd (höger-spunnet), dock

Prov M4. Polarisationsljusmikroskop (PLM) Herzog-test visar blåfärgad fiber i horisontal riktning. Foto: Jenni Suomela.

Prov M4. Polarisationsljusmikroskop (PLM) Herzog-test visar guldfärgad fiber i diagonal riktning. Foto: Jenni Suomela.

ska spinnsnodd inte förväxlas med fibertvisten Z.

Eftersom M4 identifierades som bastfibrer i både SEM och TLM övergick det till det andra steget i processen för att identifiera fibrernas rotation med modifierad Herzog-test i PLM. Resultatet visade fibrer med Z-tvist (humle/hampa/jute).

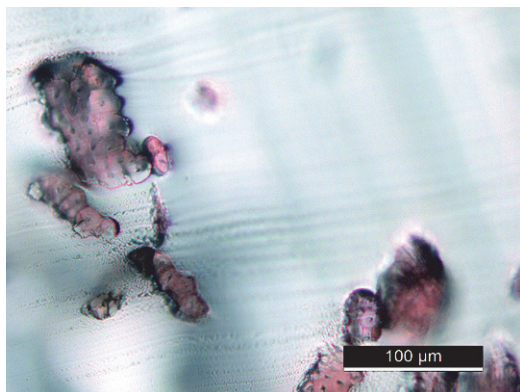
Med utgångspunkt i att M4 tillhör gruppen Z utfördes därefter det sista och tredje steget i processen, en tvärsnittsobservation med TLM. Det avslöjade polygonala rundade former med en klar stor rund lumen (kärna). Sådana cellformer är karaktäristiska för jute och

har bland annat studerats i en masteruppsats av Fallon (2016:3) samt Cook (1993:16). Den sista undersökningen i trestegsförfarandet resulterade därför i ett antagande att M4 med största sannolikhet innehåller jutefibrer, på grundval av Z-tvist samt fibrernas cellformer i tvärsnitt men även att de uppvisade svaga dislokationer i undersökningen med SEM.

Laboratorieresultat av bokstödets tyg i historisk kontext

Resultaten visar hur SEM-undersökning och trestegsförfarandet med TLM och PLM används för att identifiera textilmaterial och hur särskilt bastfibrer särskiljs. Textilproverna som utan tvekan identifierades med utgångspunkt av morfologiska egenskaper var bomullsfibrer i M1 och M2 samt ullfibrer i M3. Det konstaterades att M4 var bastfibrer, som vid nästkommande steg undersöktes i PLM som visade fibergruppen Z (hampa/humle/jute). Det gjorde det möjligt att utesluta lin, nässla och rami som har S-tvist.

Både manuell tvisttest och PLM visade samstämmigt Z-fibrer och blev utgångspunkten för den senare tolkningen av det sista steget i processen, en tvärsnittsobservation. Där framkom att fibrernas cellformer är karaktä-

Prov M4. Cellformer i tvärsnitt i Transmittljusmikroskop (TLM). Foto: Jenni Suomela.

ristiska för jute, dock kan liknande former även uppträda hos humle och till viss del i hampa. Hampans cellformer är generellt övervägande ovala och oregelbundna, hur dessa uppträder i tvärsnitt finns att se i en mängd referenslitteratur, bland annat i Catling & Grayson (1982:2, 13, 22, 65). Det finns även litteratur där pappersfibrer behandlas och där jute och hampans morfologiska egenskaper jämförs, till exempel i *Fiber Atlas: Identification of Paperfibers* (Ilvessalo-Pfäffli 1995:344). Där framgår att jutfibernas karaktäristik i tvärsnitt har en tydlig lumen, men kan variera i storlek och att fibrerna uppvisar svaga dislokationer, något som även undersökningen i SEM visade. När det gäller observationer av humlefibrer finns det dessvärre inte många referenser att utgå ifrån eftersom humle för textil- eller pappersändamål inte förekommit industriellt i samma omfattning som jute, hampa och lin. Men en referens kan hämtas ur artikeln om humlefibrer av Lukosova et al. (2018). Det kan tilläggas att polygonala cellformer även är karaktäristiska i linfibrer (Cook 1993:10) men har S-tvist och utesluts i det här sammanhanget.

Eftersom fibrer av humle, hampa och jute har så likartade morfologiska egenskaper och cellformer innebär det att identifieringsprocessen oundvikligen har osäkerhetsfaktorer som måste hämta support av föremålets kontext. Exempelvis har både vävteknik och datering till senare delen av 1800-talet betydelse, vilket indikerar att tyget har tillverkats på ett professionellt väveri. Humlefibrer utesluts eftersom det inte finns någon litterär källa från 1800-talet som visar att fibrer av humle använts i kommersiell textilproduktion. Det finns dock ett tygprov från 1700-talet, som ingick i ett försök att uppmuntra till det och kan ses i en provbok från perioden som innehåller både humle- och nässeltyg, som tillhör samlingarna vid Nordiska museet i Stockholm.¹⁶ Huruvida humle varit vanlig i textilproduktion under förhistorisk tid är outforskat.

Om tyget indikerat en tidigare tillverkning, till exempel 1600- eller 1700-tal, då hade det varit osannolikt att M4 innehåller jutfibrer. Importen av jute till Skandinavien hade då ännu inte startat. Jutfibrer importerades först till England kring 1820-talet, men produktionen kom inte igång förrän senare, först vid mitten av århundradet. Därefter spred sig produktionen till andra länder i Europa (Cook 1993:13). Det visar att oavsett i vilket europeiskt land som tyget har producerats kan det inte vara äldre än från mitten av 1800-talet.

Processen att tillverka garn maskinellt av jute går till på ungefär samma sätt som med hampfibrer, vilka spinns efter rötning. Men jutfibrer är styvare och för att minska friktion och öka styrkan tillsattes mineralolja (Cook 1993:14). Importen av bomull och jute expanderade mot slutet av 1800-talet och ersatte inte minst hampan, men både jute och importerad hampa förekom främst i grövre produkter och inte vid framställning av konfektion eller ”finare” textilier (Wahlbeck 1991, Nordlund 1989:222). Importen av hampfibrer nådde sin höjdpunkt under 1700-talet och finns beskrivet i äldre litteratur och vetenskapliga skrifter men har studerats av Wahlbeck i *Rep och repslagning under olika tidsåldrar* (1991). Med andra ord, både hampa och jute har således haft ett likartat kommersiellt produktionsområde under 1800-talet. Hampan finns dock även representerad i hemproduktion och i olika sorters textilier som väggbonader, kläder och hushållstextilier som odlades och producerades manuellt (Skoglund 2016). Det visar vikten av vilken tidsperiod vi rör oss inom där vävnadsmaterial behandlas, samt även om det handlar om lokal hemproduktion, kommersiell yrkesproduktion eller importerat råmaterial.

Summering

Bibelstödet från Malax har fått stå modell för hur textilmaterial kan studeras och belyser vikten av transparens och hur de olika metoderna använts, men också vilka andra mate-

rial som har uteslutits och varför. Inte minst har ambitionen varit att visa hur olika kontextuella omständigheter inte alltid kan uteslutas vid materialanalyser. Både den historiska kontexten och naturvetenskapliga metoder är viktiga pusselbitar för slutresultatet.

Det antogs först att tyget innehöll hampa och var i fokus, det grundade sig delvis på det ljusbruna 1-trådiga garnet (M2) som visuellt först tolkades som hampgarn i samband med att föremålet undersöktes, men vid undersökning i SEM och TLM fastställdes vara bomullsfibrer. Det säger hur komplicerat det är att visuellt identifiera alla sorters plantfibrer i vävnader och i viss mån inte endast bastfibrer. Däremot är bastfibrer mer komplicerade även med naturvetenskapliga metoder, och särskilt om det rör sig om kommersiell yrkesproduktion av hampa eller jute.

M4 identifierades som sannolikt jute vid trestegsförfarandets sista steg. Utan tvärsnittobservation hade garnet sannolikt tolkats som hampa på grund av fibrernas Z-tvist och att föremålet hittats i en traditionell region där hampan var vanlig i hemproduktion. Om däremot endast tvärsnittobservation utförts, om identifiering av Z/S-fibrer uteslutits, då hade eventuellt fibrerna tolkats som lin på grund av polygonala cellformer som kan likna linfibrer. Både tvärsnittobservation och identifiering av Z/S-fibrer har varit beroende av varandra.

Om tyget trots allt hade innehållit ett garn av hampa då hade det inkluderat ytterligare en historisk textilartefakt i ett regionalt sammanhang och den svensk-finska traditionen av hampodling hade sannolikt centraliserats i större grad. Istället lyfts fokus till import och industriell produktion där både hampa och jute haft en betydelsefull position under 1800-talet och vars fibrer är extremt svåra att särskilja.

Avslutningsvis har materialanalysen visat ett överraskande resultatet, dels på grund av att jutefibrerna har spunnits relativt fint samt att garnet är färgat, och att det grova ljusbruna

garnet visade sig vara bomull och inte bastfibrer. Det säger i det här fallet att det fanns en föreställning innan undersökningen utfördes om vilka textilmaterial som var aktuella i tyget. Föreställningen grundade sig på garnkvaliteter och till vilken sorts vävnader som plantfibrer generellt har använts till. Därför är laborativa och beskrivande materialanalyser viktiga och lyfter på samma gång fram kultur- och naturvärden där både textilier och plantor tar plats. Denna gång blev det ett jutegarn som får bidra till de fåtal rapporter när textilmaterial av plantfibrer får en botanisk tillhörighet i en kontext. På samma gång befinner sig analysen i både det profana och kyrkliga i en övergångsperiod mellan traditionell hemodling till industriell tillverkning och import.

Materialanalyserna har finansierats av Stiftelsen Agnes Geijers fond för Nordisk textilforskning, och Kulturfonden för Sverige och Finland har bidragit med resebidrag för studier om hamptextilier i den svensk-finska regionen.

Git Skoglund, textilhistoriker

Fristående forskare, Göteborg

Krista Vajanto, PhD

Nanomicroscopy Center Aalto University, Espoo

Jenni Suomela, PhD student

University of Helsinki

Nyckelord: Textilanalys, botanisk tillhörighet, kulturarv, hampa, jute, humle

Noter

- 1 Hampa med en mindre mängd THC (> 0,2%) får sedan år 2003 odlas under kontrollerade former (Skoglund 2016).
- 2 Personligt besök av Git Skoglund på Brinkens museum i Malax, samtal med föreståndaren Siri Hagback. 2017-06-03.
- 3 Korrespondens med l:e antikvarie på Historiska Museet i Stockholm, Pia Bengtsson Melin. 2017-08-31.

- 4 Datering och materialanalys av trästocken har utförts av Stefan Blomqvist i Malax. Det första provet har en sista årsring från 1881, det andra från 1876. Korrespondens med Siri Hagback. 2018-01-15.
- 5 Eventuellt kan det ha varit kyrkoherden i Malax, Carl Johan Nordman som verkade där åren 1872–1885 som ordnat med tillverkningen av föremålet. Korrespondens med Siri Hagback. 2017-06-03.
- 6 Syftet med besöket på Brinkens museum var att studera de många bevarade bäddtextilier och andra hemtillverkade vävnader av hampa som finns i museets samlingar.
- 7 Det finns textilier av hampa i form av säckar, beklädnader och bäddtextilier. Några av dessa analyserades på plats med manuell fibertvist-metod och konstaterades innehålla Z-twist (hampa/jute/humle), vilket när det gäller hemtillverkade vävnader från regionen högst sannolikt är hampa.
- 8 Korrespondens med Mats Rundgren, kvar-tärkeolog vid Lunds Universitet. 2018-09-17.
- 9 Analys av vävteknik och bindemönster har utförts med utgångspunkt av fotografier av tygets rätsida. I samband med det gjordes även en visuell undersökning av trådproverna med lupp av Marie Ekstedt-Bjersing, textiltforskare och vävlärare på Sätergläntan i Dalarna. 2018-12-13.
- 10 Wasa bomullsmanufaktur AB, beviljades privilegier år 1856 att anlägga en fabrik för tillverkning och färgning av bomullsgarn och bomullsvävnader.
- 11 Den manuella metoden med fibertvist har utförts av Git Skoglund.
- 12 Vid tidigare analyser med modifierad Herzog-test i PLM undersöktes förkolnade textilrester av plantfibrer ur samlingar från medeltidsmuseet i Lödöse (fragmenten tillhör Statens Historiska Museum, Stockholm). De visade att degraderade fibrer inte gav resultat med polarisationsljus, dock hittades enstaka intakta fibrer i materialet som utläste fiberrotation Z på ett par av proverna, samt även ett par prover med S-twist. Undersökningen utfördes av Git Skoglund. Augusti 2013.
- 13 PhD Krista Vajanto har utfört samtliga analyser med svepelektronmikroskop (SEM).
- 14 Modell Jeol JSM 7500 FA-skanning-elektronmikroskop (SEM) med 15 kV.
- 15 Jenni Suomela har utfört samtliga laboratorieanalyser med TLM, och även med polarisationsljus (PLM) i trestegsförfarandet.
- 16 Tygprovsbok tillhörande Nordiska Museet i Stockholm. Inv.nr NM0405398-2.

Referenser

1917. *Wasa Bomullsmanufaktur Aktiebolag*. Särtryck ur praktverket *Finlands Handel, Sjöfart och industri i ord och bild*. Åbo: Tryckeri och Tidnings Aktiebolag.
- Bergfjord, Christian & Holst, Bodil 2010: *A procedure for identifying textile bast fibres using microscopy: flax, nettle/ramie, hemp and jute*. Ultramicroscopy. DOI: 10.1016/j.ultramic.2010.04.014.
- Bergfjord, Christian et al. 2012: *Nettle as a distinct Bronze Age textile plant*. Scientific Reports. Vol. 2. DOI: 10.1038/srep00664.
- Botwid, Katarina 2017: *Understanding Bronze Age Life: Pryssgårdens (LBA) in Sweden from an Artisanal Perspective*. Report Series, Department of Archaeology and Ancient History; Vol. 102. Department of Archaeology, Lund University.
- Catling, Dorothy & Grayson, John 1982: *Identification of vegetable fibres*. London: Chapman & Hall.
- Cook, James Gordon 1993: *Handbook of textile fibres*. Natural Fibres. 5 ed. Shildon: Merrow.
- Dahl, Hjärdís 1987: Högsäng och Klädbod. I: *Svenskbygdernas textilhistoria*. Anna-Maria Åström (red.). Serie: Folklivsstudier. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Fallon Leahy, Barbara 2016: *A Tale of two Corchorus species. Jute and its substitutes in commercial goods*. A thesis. Master of Science, in partial fulfillment of the requirements for the degree of Forensic Science. Michigan State University.
- Fröjer, Kåre 1960: *Lin och Hampa. Nutida svensk odling, beredning och användning*. Stockholm: LTs förlag.
- Geijer, Agnes 1994: *Ur textilkonstens historia*. 3:e uppl. Stockholm: Tiden.

- Hald, Margrethe 1980: *Ancient Danish textiles from bogs and burials: A comparative study of costume and iron age textiles*. Verk som ingår i eller hör samman med denna titel: Hald, Margrethe: *Olddanske tekstiler* (originaltitel). Serie: Nationalmuseets skrifter. Arkæologisk-historisk række. Copenhagen.
- Haugan, Eugen and Holst, Bodil 2013: Determining the fibrillary orientation of bast fibres with polarized light microscopy: the modified Herzog test (red plate test) explained. *Journal of Microscopy*, Vol. 252/2, 159–168. DOI: 10.1111/jmi.12079.
- Holmberger, Petrus 1774: *Några vildt-växande svenska örter hushålls-nytt*. Kungl. Svenska vetenskapsakademiens handlingar. Vol. 35. Stockholm.
- Hua, Quan 2009: *Radiocarbon: A chronological tool for the recent past*. Quaternary Geochronology. Rainer Grün (ed.). The International Research and Review Journal on Advances in Quaternary Dating Techniques. Elsevier Ltd. DOI:10.1016/j.quageo.2009.03.006
- Ilvessalo-Pfäffli, Marja-Sisko 1995: *Fiber Atlas: Identification of Papermaking Fibers*. New York: Springer-Verlag.
- Lukosova, Hanna et al. 2018: *Is it Hop? Identifying hop fibres in a European historical context*. Archaeometry published by John Wiley & Sons Ltd on behalf of University of Oxford. DOI: 10.1111/arcm.12437.
- Nagano, Gorô & Nobuko, Hiroi 1999: *Base to Tip: Bast-fiber weaving in Japan and its neighboring countries*. Kyoto: Publishing Co., Ltd.
- Nordlund, Sven 1989: *Upptäckten av Sverige. Utländska direktinvesteringar i Sverige 1895–1945*. Diss. Ingår i serien, Umeå Studies in Economy.
- Pylkkänen, Riitta 1974: *The use and traditions of medieval rugs and coverlets in Finland* / Riitta Pylkkänen (ed. C. J. Gardberg). Tapiola: Archaeological society of Finland.
- Skoglund, Git 2016: *Hampa det vita guldet. Om textilväxten Cannabis sativa*. Möklinta: Gidlunds förlag.
- Skoglund, Git 2017: *Hampa, textil och historiska trädgårdar: En studie om föreställningar och konstruktioner av ett nordiskt textilarv*. Master-examens uppsats i Etnologi. Institutionen för kulturvetenskaper, Göteborgs Universitet.
- Skoglund, Git 2010: *Identifikation av växtfibrer med hjälp av DNA-barcoding – försök med lin och hampa*. Tillämpningskurs i botanik. Institutionen för Väst- och miljövetenskaper, Göteborgs Universitet.
- Skoglund, Git & Holst, Bodil & Nockert, Margareta 2013: *Viking and Early Middle Ages Northern Scandinavian Textiles Proven to be made with Hemp*. Scientific Reports. 3: 2686. DOI: 10.1038/srep02686.
- Suomela, Jenni & Vajanto, Krista & Räisänen, Riikka 2018: *Seeking Nettle Textiles – Utilizing a Combination of Microscopic Methods for Fibre Identification*. Studies in Conservation, 63:7, 412–422, DOI: 10.1080/00393630.2017.1410956.
- Wahlbeck, Olle 1991: *Rep och repslageri under olika tider*. Linköping: Samhall Klintland Grafiska.
- Wiener, Jakub & Kovačič, Vladimir & Dejlová, Petra 2003: Differences between flax and hemp. *The Journal of Association of Universities for Textiles (AUTEX). Research Journal*, Vol. 3, No. 2. Technical University of Liberec. Czech Republic.
- Zaharia, Florica 2008: *Textile traditionale din Transilvania tehnologie si estetica*. Seceava: Accent print.

SUMMARY

In the center of material studies,
a cloth covered Bible support from Ostrobothnia
About textile plants between natural science and cultural history

In the center of this article is a fabric, which has been clad around a book support from the 19th century. It was found in Malax (Finnish: Maa-lahti) in Ostrobothnia. The object stands as a model for how textile materials in artifacts can be examined where both the historical context and scientific methods are important for the result. At first, it was assumed that the fabric that enclosed the woodwork contained hemp (*Cannabis sativa*) and was also in focus of the study, but after close microscope analyzes proved to be most likely jute (*Corchorus*). The problem of distinguishing not only these plants but also all bast fibers has long been known, and only a few studies are available which transparently show how textile materials have been analyzed in a context, and together with that who deal with which factors have been decisive, or which have been excluded.

The article pays particular attention to hemp, hops (*Humulus lupulus*) and jute but to some extent also flax (*Linum usitatissimum*) and nettle (*Urtica dioica*). All of these bast fibers can easily be distinguished by microscope examinations from other textile fibers, such as cotton or wool but identifying them mutually is extremely problematic. The consequence is that there are a lot of incorrect material data in museum magazines and lack of knowledge of all the different natural materials that textiles contain.

Studying textile materials is interesting, it is not only about people's use of natural resources, it can also blur out disciplinary boundaries in a cultural research that generally makes a distinction between, for example the traditional and industrial.

Keywords: Textile analysis, botanical affiliation, cultural heritage, hemp, jute, hops

NYA AVHANDLINGAR

Kristina Sehlin MacNeil: *Extractive Violence on Indigenous Country: Sami and Aboriginal views on conflicts and power relations with extractive industries*. Centre for Sami Research, Umeå universitet 2017. 53 s. ISBN 978-91-7601-657-2.

Urfolk i världen befinner sig ständigt utsatta för naturresursutvinning som inte sällan går under beteckningarna utveckling och framåtskridande. Att detta skadat urfolk och deras kulturer på fler än ett sätt är numera välkänt. Ingen kan säga ”det visste vi inget om”! I praktiken är dessa utvinningsprojekt ofta våldsamma. Sehlin MacNeil kallar dessa övergrepp för extraktivt våld. När jag läser avhandlingen så tycker jag att inte bara detta samtida utvinningsvåld träder fram utan hela den långa historien av tystnad kring otaliga övergrepp. Samtidigt påpekar Sehlin MacNeil förtjänstfullt att även om vi idag vet vad som händer så vet vi inte så mycket om hur urfolk själva ser på dessa övergrepp. Hon vill därmed råda bot på den kunskapsbrist som råder angående urfolkens egna perspektiv på vad som händer på markerna där de bott i generationer. Avhandlingen belyser hur samer i Laevas sameby i Sverige och medlemmar i Adnyamathanha-folket i Australien upplever detta extraktiva våld.

Det extraktiva våld som urfolken utsätts för består av storskalig naturresursutvinning i form av välkända projekt som gruvdrift, skogsavverkning, jordbruk, fiske och inte minst kärnavfallsdumpning i Australien. Det är i praktiken företag som står för detta utvinningsvåld. Men staterna lurar förstås i vassen. Enligt Sehlin

MacNeil finns en tydlig och långvarig koppling mellan utvinningsvåld och pågående kolonialism. Vi görs uppmärksamma på att i många, för att inte säga i alla sammanhang som urfolk befinner sig i, handlar det inte om post-koloniala förhållanden utan fortfarande om kolonialism; eftersom kolonialism handlar om erövring och kontroll över andra folks land och resurser, konstaterar Sehlin MacNeil. Konsekvenserna av detta extraktiva våld är förlust, inte bara av ekonomiska resurser för att upprätthålla samhällena, utan också förlusten av kultur och identitet. Som författaren påpekar är land en viktig integrerad del i alla urfolks kultur och identitet. I praktiken handlar det om, och detta tycker jag att hon kunde varit lite tydligare med, ethnocide. Trots det håller jag i stort sett med henne om den samtida bilden av urfolkens situation. Samtidigt, eftersom avhandlingens syfte också är att vara ”kritisk”, hade det varit intressant med en utvecklad diskussion kring begreppet ”intern kolonialism”, ett förslag av sociologen Rodolfo Stavenhagen en gång, som ett försök att analysera hur stater, även demokratiska, elaborerat sin politik i förhållande till urfolk. Och det framförallt för att kunna lägga beslag på naturresurserna i namn av utveckling. Automatiskt gjorde det urfolk till ”backward peoples” som stod i vägen för det ofrånkomliga. Det har handlat om expropriationer som nästan alltid skett utan vederbörlig marknadsmässig ersättning. Vem mer i våra samhällen skulle acceptera ett sådant förfarande? En kan förstå varför Sverige underlåtit att ratificera ILO konvention nr 169.

Avhandlingen är en så kallad sammanläggningsavhandling, vilket innebär att författaren har tillfogat en längre teoretisk och metodolo-

gisk inledning till fyra tidigare publicerade artiklar. Kapitlet som jag finner mest intressant är, eftersom det konkretiserar urfolkens samtida och historiska dilemma, *Shafed: A Case of Cultural and Structural Violence in the Power Relations between Sami Community and a Mining Company in Northern Sweden*. Här visas hur Laevas sameby befinner sig i vad jag skulle kalla ett tvåfrontskrig. Sehlin MacNeil är förstås mer återhållsam i beskrivningen av hur relationen ser ut. Men här utspelas ett politiskt drama: dels har Laevas att göra med staten och all dess makt att utdela gruvkoncessioner och annat, dels är det mot gruvbolaget med stort LKAB som i en rådande gruvboom med stigande världsmarknadspriser på mineraler inte kan vänta på att få sätta maskinerna i marken. Sehlin MacNeil belyser hur detta, som hon kallar, asymmetriska maktförhållande spelas upp framför våra ögon. Samerna protesterar. Allmänheten är tyst. Regeringen är ännu tystare. Gruvbolaget trycker på. Ja, vem tror ni vinner? Samtidigt kan jag inte låta bli att fundera. Finns det symmetriska maktförhållanden? Handlar inte makt alltid om att någon bestämmer och någon får bita ihop? Makt är asymmetrisk till sin natur som jag förstår det. Men om det finns någon mer horisontell variant hade det varit synnerligen intressant med en diskussion om det i avhandlingen. I så fall misstänker jag att samerna har en sådan modell. Är det sådant man kan kalla ironi?

För aboriginerna i Adnyamathanha är situationen inte mycket annorlunda. Den australiska regeringen har tillsammans med "The South Australian Nuclear Fuel Cycle Royal Commission" diskuterat hur de ska bli av med ett besvärande kärnkraftsavfall. Sehlin MacNeil belyser hur strukturellt och kulturellt våld manifesteras i dessa förhandlingar. Det var förhandlingar som innehöll ojämlikhet, obalanserade maktförhållanden och inte minst korruption. Utspelade sig detta i det nuvarande Australiens barndom i slutet av 1700-talet, när den ofantliga kontinenten betraktades som *terra nullius* av britterna, det vill säga land som inte ägdes eller beboddes av någon? Nej så klart inte. Men mönstret är det samma. Som den amerikanska sociologen Im-

manuel Wallerstein säger: "Allting förändras, men allt är ändå sig likt". Aboriginernas position i dessa förhandlingar kan väl egentligen sammanfattas med – överkörda. Det är inte författarens ord, hon är återigen mycket mer diplomatisk, men när man läser historien så tycker jag att det inte finns något bättre ord för vad som hände. De två motparterna till aboriginerna står där med en mängd kärnavfall som ingen vill veta av. Särskilt inte aboriginerna. Sehlin MacNeil eller vi andra kan förstås inte veta exakt hur resonemanget gick då, men jag spekulerar gärna. Jag skulle tro att det lät ungefär så här: "Dumpa det hos Adnyamathanha. De har gott om obrukad mark". Problemet är löst!

Så där kan en läsa Sehlin MacNeils avhandling. Den är läsvärd och rekommenderas starkt för den som vill försöka förstå hur urfolk själva ser på de övergrepp de utsätts för. De kan bara bevittna och protestera inför döva öron när deras kulturarv bokstavligen grävs bort. Det har vi alltför sällan fått läsa eller veta mer om. För urfolken handlar det förstås om kulturmord. De använder inte heller detta starka begrepp. Men jag tycker inte att det finns någon anledning att väja för det. Det pågår lite här och där. I Burma spelas det dagligen upp framför våra ögon om vi orkar följa det. Men det gör vi sällan. I det sammanhanget uttalar ibland samhällsfilosofer av olika politisk kulör – samer och aboriginer, vad gnäller de för? De lever i välutvecklade demokratier. Just det.

Trots att avhandlingen fyller ett viktigt glapp i urfolksforskningen så finns det saker som en kan fundera över. För det första sätter författaren hela det här asymmetriska maktförhållandet i ett våldsperspektiv. Utgångspunkten är den norske fredsforskaren Johan Galtungs våldstriangel med hörnen fysiskt/psykologiskt, strukturellt och kulturellt våld. Utifrån Galtungs perspektiv handlar det enligt Sehlin MacNeil i de här fallen om strukturellt och kulturellt våld. Strukturellt våld kan vara diskriminering medan det kulturella är en sorts attityd eller tyst legitimering av det fysiska och/eller strukturella våldet. Samtidigt som det är förståeligt att använda sig av dessa våldsbegrepp, vi pratar ju inte om annat än förtryckande och våldsamma strukturer

idag, så hade jag önskat en problematisering, om vi alltid måste kalla våra sociala och politiska relationer för våldsamma i en eller annan form? Kan inte relationer, sociala eller politiska, vara på något annat sätt? Frågan jag har till Sehlin MacNeil är egentligen – vilken ny kunskap får vi med att kalla dessa relationer våldsamma istället för diskriminerande, förtryckande eller rasistiska? Jag vill också fråga om inte den franske sociologen Pierre Bourdieus begrepp om ”symboliskt våld” hade kunnat fördjupa perspektivet på urfolkens förhållande till staten. Med begreppet symboliskt våld ville Bourdieu gå till botten med alla former av ojämlikhet, diskriminering, förtryck och rasism som finns i våra västerländska och alla andra samhällen i de sociala kategorier vi formerar. Att vi överhuvudtaget har en kategori som kallas urfolk – är det inte redan där som övergreppen börjar? Att dela upp i oss sociala kategorier som män/kvinnor, civiliserade/vildar och så vidare leder till att vi får samhällen som premierar och cementerar asymmetrisk makt. Den ena är över, den andre är under. Om vi betraktar samer och aboriginer som vildar så kan vi ta deras land. De finns i en annan moralisk kategori. Denna fundering leder mig osökt till nästa punkt. Var finns staten i det extraktiva våld som Sehlin MacNeil målar upp? Vi får bekanta oss med företag, där jag tycker att staten endast skymtar i bakgrunden. Men är det inte staten som borde stå i förgrunden? Det extraktiva våldet skulle inte vara så omfattande utan statens samtycke; staten som representant för den välvilliga majoriteten som vill utveckla samhället. Ekonomisk tillväxt till varje pris. Humanismen och solidariteten med urfolken visas i de sköna konsterna, samtidigt som deras land extraheras bort. Dessutom, det finns mer av destruktiva paradoxer som träder fram i den här avhandlingen. Både Australien och Sverige kallar sig demokratiska stater. Vi är många som förundras över den komplikationen. Eller ska vi ta för givet Alexis de Toquevilles observation på 1830-talet om det demokratiska samhället som ”majoritetens tyranni”? Den tredje funderingen jag har gäller forskningsmetoden. En väsentlig del av denna sammanläggningsavhandling är metodavsnittet, som utgör

kapitel 2 i inledningen. Sehlin MacNeil gör ett stort nummer av att metoden präglas av kritisk etnologi, fredsforskning och avkoloniserande metodologi.

Jag har i princip inget emot något av dessa metodologiska slagord, men saknar konkretiseringar. Hur gick insamlandet av materialet faktiskt till? Författaren gjorde fältarbete, men vi får inte veta så mycket om dessa. Eller, varför finns inga referenser till de senaste 40 årens hätska socialantropologiska självvransakelser på det här området? Dessutom saknar jag kritisk distans till Linda Tuhiwai Smiths begrepp ”Decolonizing Methodologies”. Att Tuhiwai Smith går hårt åt socialantropologernas vetenskapliga utnyttjande av urfolk är välkänt. Men det är en text som också handlar om att hon i en nyzeeländsk kontext försöker positionera forskningen om maorierna. Bara maorier ska kunna forska om maorier och maorisk kultur. Tänk, skulle vi vilja att bara samer ska kunna forska om samer och samisk kultur? Jag tror det är en destruktiv utveckling. För det andra handlar min kritik om att hon faktiskt inte beaktat socialantropologins självvransakelser. Hon kritiserar något som jag menar inte längre finns. Att läsa en socialantropologisk studie från 1970-talet fram till idag handlar precis om det som Tuhiwai Smith lite sent skriver om. Därmed ser jag inte konflikten i vetenskaplig metodik som Sehlin MacNeil målar upp.

Sehlin MacNeil gör också en ansats till allmän vetenskapsteoretisk kritik. Hon vill utmana den västerländska vetenskapen genom att avkolonisera den. Här lyser Tuhiwai Smiths tankar igenom. Enligt Sehlin MacNeils referenser är det ofrånkomligt att västerländska perspektiv på urfolk misslyckats. Här skulle jag vilja veta mer konkret hur dessa misslyckanden sett ut. Det blir lite raljerande. Däremot, säger hon, om metoden baseras på att tillsammans med urfolken utföra forskningen så kan den leda till genuina förbättringar för urfolken. Hur detta ska ske i praktiken, eller sker i den här avhandlingen, är däremot oklart. Sehlin MacNeil menar att metoden ska baseras på fyra principer: relationellt ansvar, respektfull representation, ömsesidigt tillgodogörande och rättigheter och regleringar.

Dessa principer innehåller en mängd respektfulla åtgärder från forskarens sida. Men när jag läser Sehlin MacNeil måste jag erkänna att skillnaden till annan samtida urfolksforskning, i vart fall för mig, inte är uppenbar. Att samarbeta med urfolken istället för att enbart betrakta dem som studieobjekt är vardagsmat på vilken forskarkurs som helst, världen över. Men den viktiga frågan här blir förstås, jag ser inte så tydligt hur detta respektfulla förhållande lyser igenom i texten? Är urfolken trots allt inte delvis studieobjekt i den här texten också? Är det inte ofrånkomligt? Om det nu är så att vi snarare ska vara forskarkollegor, varför står då bara Sehlin MacNeils namn som ansvarig författare för den här avhandlingen? Trots dessa funderingar vill jag rekommendera läsning. Avhandlingen fyller som sagt ett glapp i urfolksforskningen och det är betydelsefullt.

Till sist vill jag bara understryka att Sehlin MacNeils avhandling också bör läsas av alla som är intresserade av samtida svensk urfolkspolitik eftersom den så tydligt belyser det som den statliga utredningen – *Nästa steg: Förslag för en stärkt minoritetspolitik* (SOU 2017:60) konstaterade om den svenska minoritetspolitiken: "Det måste i detta sammanhang däremot tyvärr konstateras att minoritetspolitiken misslyckats nästan helt...". Det är sällan en statlig utredning är så uppfriskande självkritisk. Men har Sverige lärt sig något av alla dessa politiska och andra övergrepp? Det återstår fortfarande att se. Vad var det nu Mahatma Gandhi sa?: "En stat bör bedömas utifrån hur den behandlar minoriteterna."

Ulf Johansson Dahre, Lund/Stockholm

Elin Lundquist: *Flyktiga möten. Fågelskådning, epistemisk gemenskap och icke-mänsklig karisma*. Stockholms Universitet, Stockholm 2018. 219 s., ill. English summary. ISBN 978-91-7797-408-6.

Av alla olika djur och varelser har fåglar ofta en stark betydelse för människor. De dyker upp i

symbolik, i heraldik, i berättelser, i myter, i konst och i fiktionens världar: *El Condor Pasa*, *The American Eagle*, *Nils Holgerssons underbara resa* och *Hitchcocks Fåglarna*. De kan också få en personlig och känslomässig betydelse. Många minns möten med fåglar. Det kan vara det fascinerande rörelsemönstret hos en flock med starar, tranor eller gäss. Småfåglar som rör sig tätt inpå oss, en skata eller fiskmås som snabbt och på ett komiskt fräckt sätt tar en bit mat från ett trädgårdsbord eller en uteservering.

För människor som har valt att ägna sig åt fågelskådning är mötena med fåglar av speciellt stor betydelse. Fåglarna kan bli del av en livsstil och ett omfattande socialt nätverk baserat på kunskap om fåglar och diverse relationer till dessa varelser. Just fågelskådare och deras möten med fåglar är fokus för Elin Lundquists avhandling *Flyktiga möten. Fågelskådning, epistemisk gemenskap och icke-mänsklig karisma*. I bokens kapitel flätas olika typer av empiriskt etnografiskt material ihop med analytiska diskussioner. Centralt för studien är mötena mellan naturvetenskapliga kunskapspraktiker, naturvård och friluftsliv och hur de affektiva dimensionerna av fågelskådning kan förstås.

Fågelskådningens bakgrund

Efter ett obligatoriskt inledande kapitel fortsätter boken med att en historisk bakgrund till dagens fågelskådarpraktiker tecknas. Fågelskådningen växte fram under 1800-talet genom att en epistemisk praktik steg för steg formaliserades. De första fågelhandböckerna dök upp. Naturhistoria etablerades i olika länder som nationella projekt där den lokala kunskapen inom olika fält blev central. Det här var en tid då utöver fågelskådningen olika typer av fältarbetspraktiker etablerades, etnografiska, geologiska, biologiska. Kunskapsfält, discipliner och epistemiska gemenskaper växte fram.

Samtidigt definierades friluftslandskap i länder som Sverige. I takt med modernisering, urbanisering och industrialisering fick naturen en ny roll för många. Geografin bortom städer, utanför handelsplatser och industriella produk-

tionslandskap erbjöd platser för en ny sorts upplevelser, som i sin tur genererade en ny sorts konsumtion. Lundquist visar hur en ny infrastruktur etablerades kring fågelskådningen, med system av observationer, räkningar och ringmärkning och hur dessa förenades med geografiska punkter som fågelstationer, fågeltorn, gömslen och så vidare. Fågelskådare började också konsumera nya tekniker som tubkikare och kameror. Dessa tekniker formade upplevelsen av natur och fåglar. Lundquist skriver om hur teknikpräglad perception som kikarseende blev central. Distansen till de varelser som iaktogs kunde upprätthållas med hjälp av denna nya teknik, samtidigt som känslor av visuell närhet kunde uppstå. Det var med hjälp av ny teknik och nya infrastrukturer som fåglar blev till del av organiserade skådarpraktiker präglade av flyktiga affektiva möten.

När fågelskådningen växte fram formulerades även fågelskådarsubjekten. Ur faktorer som klass och genus utkristalliserades bilder av den typiska fågelskådaren, ofta en man med hyfsat god ekonomi och status, med sitt habitat i samhällets högre klasser. Spänningar mellan amatörer och professionella (mellan forskning och nöje) blev efterhand viktiga, och påminner därmed om andra moderna rörelser där epistemiska gemenskaper har etablerats. Vi ser under 1900-talet liknande dynamik mellan professionella organisationer och amatörer inom till exempel idrott, kulturarv, hantverk och i samband med ny teknik (radio/elektronik, flyg, bilar etc.).

Under senare delen av 1900-talet smälte fågelskådningen i hög grad samman med miljörörelsen och fågelskådaren blev associerad med den samhällsengagerade och naturvårdande fältbiologen. Under de senaste decennierna har praktikerna förändrats genom att ny teknik har kommit att användas. Olika former av digitalisering av fågelskådning har påverkat såväl praktikerna som den epistemiska gemenskapen.

Drag, kryss och jizz

Om en är intresserad av hur upplevelser och kunskap om natur har vuxit fram i en specifik

praktik, erbjuder Lundquists studie en rad tankeväckande ingångar. Hon använder sig av olika teorier och diskussioner för att belysa olika delar av fågelskådningspraktiker. Flera termer som är specifika för fågelskådning belyses också och ger läsaren ny kunskap. Med hjälp av ordet *kryss* diskuteras det hur praktiken kan förstås genom två olika idealtyper av skådare, dels den äldre forskningsinriktade ornitologen, dels den yngre raritetshungriga kryssaren. Den senare är främst på jakt efter kryss, att samla på sig iakttagelser av olika fågelarter och därigenom fylla på sin lista. Denna del av praktiken verkar drivas av en sorts tävlings- eller spellogik som kanske till och med kan jämföras med samlande av olika föremål eller jakten på figurer eller objekt i augmented reality-spel som *Pokemon Go* eller *Wizards Unite*.

För att få ett exklusivt kryss i sin lista åker fågelskådare på så kallade *drag*. Lundquist beskriver och diskuterar hur detta fenomen har fått betydelse och efter hand förändrats med hjälp av teknik. Ett drag är när någon skådare har iakttagit en sällsynt fågel på en specifik plats och hur gemenskapen underrättas om fågeln. Då åker skådarna till platsen med kikare och diverse utrustning. Det är då skådare blir speciellt synliga för människor utanför verksamheten. De kan beskådas när de i rader står med sina kikare och tittar på en specifik fågel.

Drag representerar en specifik och kollektiv del av praktiken, men i flera fall betonas (det enskilda) mötet med en specifik fågel. Det är när en skådare ser en fascinerande fågel och med hjälp av sin kikare kan iaktta dess egenskaper, som många verkar få sina starkaste upplevelser. Det som observeras hos fågeln är då dess beteende och dess *jizz*. Jizz är något Lundquist beskriver som en specifik fågels detaljer kombinerat med helhetsintrycket av den, vilket gör att en skådare kan känna igen den och artbestämma den. För att förstå dessa upplevelser använder hon sig av geografen Jamie Lorimers tankar om *icke-mänsklig karisma*. Det handlar om hur det uppstår en resonans i mötet mellan

människor och specifika icke-mänskliga varelser (arter). Karisman delas sedan in i en ekologisk, affektiv, estetisk eller kroppslig dito. Speciellt den senare kopplas till affektiva dimensioner, där mötena mellan människor och fåglar kan ge meningsfull njutning (*jouissance*) och närmast omvälvande känslor av uppenbarelse (*epifani*). De mellan-artsliga mötena kan vara transformativa för fågelskådare.

Kunskapande och affektivt arbete

Efter hand introduceras en rad olika teoretiska redskap för att få läsaren att bättre förstå fågelskådningen. Det råder inget tvivel om att Lundquist har stor kunskap om just fågelskådning, och de olika ingångarna hon presenterar ger med hjälp av de olika teorierna ny kunskap. Hon skriver om fågelskådningen som affektivt arbete, där fascination, känslor av tillfredsställelse och entusiasm samsas med känslor av otillräcklighet och frustration samt inte minst speciella relationer till fåglar. Det är här Lorimers icke-mänskliga karisma kommer till användning.

Några av de dimensioner av kunskapande och affektivt arbete Lundquist tar upp är ringmärkningspraktiker, livslång ackumulering av kunskap när det gäller fåglars biotoper och utbredning; kunskap om samt observation av fenologi (årstidsväxlingarnas inverkan) och betydelsen av tidsuppfattning i den epistemiska gemenskapen (flyttningsmönster). I samband med diskussionerna om affektivt arbete och epistemiska gemenskaper använder hon sig av Reinhardt Kosellecks begreppsfarfarensrum och förväntanshorisont och diskuterar också olika platser betydelse för fågelskådningen (arters utbredning). Hur olika ekologiska sammanhang (t.ex. fjäll- eller kustland) blir centrala för förståelsen av praktiken.

I samband med platsdiskussionen tar hon hjälp av Tim Ingolds begrepp *taskscape*s och beskriver hur landskapet är en plats för görande. Beroende på vilken gemenskap eller vilka praktiker en ägnar sig åt så varierar platsen

som *taskscape*. Fågelskådare blir här "skilled agents" i specifika *taskscape*s.

Platserna för fågelskådning kan användas på olika sätt av olika människor. Det blir också i anslutning till dessa olika (konkurrerande) *taskscape*s som det kan uppkomma kontroverser. I anslutning till detta diskuterar Lundquist hur fågelskådningens materiella rum kan relateras till moraliska rum med tydliga normer för hur en fågelskådare bör bete sig.

Förutom de geografiska och tidsliga dimensionerna dyker också system och teknik upp som styrande faktorer. Hur utvecklas ett professionellt seende, och hur värderar fågelskådare sina sinnesintryck när de skådar? Detta är frågor som är viktiga i Lundquists studie. Här använder hon sig av antropologen Charles Goodman för att diskutera detta tema, och med hjälp av begreppen *kodnings-system* och *taxonomier* redogörs för hur arter utifrån utseende och egenskaper kan urskiljas och sedan representeras i exempelvis fågelböcker. Avgränsade listor och taxonomier blir då en sorts organiserande faktorer, där frågor om fåglarna som rariteter och även som anomalier blir viktiga.

En central organiserande infrastruktur är den så kallade *Artportalen* (en webbplats för medborgarvetenskap). I den etnografiska beskrivningen kommer här det affektiva in. Hur det karismatiska hos fåglarna frammanar positiva känslor, vilket påverkar vad och hur observationer rapporteras till *Artportalen* av skådarna.

För att ett system som *Artportalen* ska fungera blir det viktigt med tillit och trovärdighet. Hur hanteras rapporter från fågelskådare, hur artikuleras och formuleras tillit i den epistemiska gemenskapen? Lundquist använder sig av sociologen Peter Donnellys studier av bergsklättrare för att diskutera tillit i relation till fågelskådning. Det blir i tillitsdiskussionen tydligt att den epistemiska gemenskapen har sina hierarkier och maktordningar. En ovanlig rapport kan till

exempel ges större trovärdighet om den kommer från en skådare med hög status i gemenskapen. Förutom personers status i hierarkierna, som de har byggt upp under mångåriga aktiviteter, kan andra faktorer vara avgörande, till exempel ålder och genus. Här tas också tillitens baksida i form av oärlighet och inkompetens upp.

Vi får inblick i de mötesrutiner och diskussioner som förs i Raritetskommittén (en annan viktig del i fågelskådandets epistemiska gemenskap). Lundquist beskriver hur observationerna administreras och hanteras i denna systematiserade del av fågelskådningen. I valideringsprocesserna blir bilder och inspelade ljud viktiga. Dessa "inskriftioner" inbegrips i praktikerna, och kan stabilisera såväl de observerade fåglarna i systemet som de organisatoriska formerna.

I diskussionen om kategoriseringen blir frågan om rariteter central. Vad ses som en acceptabel raritet? Det ska inte vara en förrymd fågel. Och om fåglarna flyttar geografiskt så ska det ske på ett acceptabelt sätt. Helst med hjälp av deras egna vingar så klart. Men även en fripassagerare på en båt skulle kunna vara acceptabel.

Hur pass spontan kan en fågels närvaro vara? Det svårkategoriserade har också en lockelse. Det blir en kunskapsmässig utmaning, där de olika aktörerna kan visa sin kompetens men också få en kick av att ha koll. Lundquist beskriver detta arbete som att det tar plats i (art)bestämningens gråzoner.

I bokens avslutande kapitel utvecklas diskussionen om teknikens betydelse för fågelskådningen. Begrepp som "det tekniska imperativet" introduceras. Det kopplas till etnologen Jan Garnerts tidigare studier av telefoni, och handlar om hur tekniken möjliggör och styr in människor mot vissa beteenden. Vad betyder det till exempel att vara ute i landskapet med en kikare eller en kamera. Sedan diskuteras förändring och kontinuitet. Här har återigen tekniken en central roll, som till exempel DNA-bestämning för att avgöra om en viss art har varit på en viss plats. Lundquist be-

skriver och diskuterar hur ny teknik skapar vissa oenigheter i den epistemiska gemenskapen. Vilken teknik kan till exempel användas för att locka till sig fåglar? Just teknikanvändning är en dimension som kan skapa skiljelinjer mellan olika typer av skådare.

Fågelskådningens förgivettagaden

Det förekommer flera distinktioner eller skillnader mellan olika fågelskådare. Det kan handla om status, vad som motiverar till praktiken, synen på teknik och så vidare. I det stora hela tecknar dock Lundquist en bild av fågelskådning som en rationell och ganska harmonisk aktivitet, trots eventuella skillnader och alla dess affektiva dimensioner. De olikheter, de möjliga meningsskiljaktigheter och olika viljor som florerar verkar inte rubba den gemensamma rörelsen eller hela den ontologiska realism som krävs för att systematisera alla observationer av det som kategoriseras som olika fågelarter. Fågelskådning förutsätter en igenkännbar värld, en värld med stabila egenskaper. Praktiken bygger på en klassisk empirisk kunskaps-tradition, och en idé om att vara del i uppbyggnaden av ett allt mer solitt taxonomiskt system. Lundquist betonar att det handlar om möten mellan (olika) människor och fåglar. I dessa möten kan fåglarna genom sitt beteende påverka praktiken och mötena. Men det är ändå fåglarna som blir del av det mänskliga projektet. Människornas förmåga att medvetet organisera och systematisera världen genom sin epistemiska logik av artbestämning, typifiering, taxonomikommitéer och en omfattande närmast byråkratisk organisation är det som primärt genererar fenomenet fågelskådning. Fåglarna är föremål för observation och inbegripna i systematisering.

Lundquist beskriver denna verksamhet på ett sakligt och tänkvärt sätt. Hon problematiserar och diskuterar villkoren för (mänsklig) organisering och mellanartsliga möten. Det vore dock intressant med några mer spekulativa resonemang, där fågelskådningens villkor och förgivettaganden utmanades.

Vad är det för möten och för interaktion mellan arter som egentligen tar plats genom få-

gelskådningen? Lundquist använder sig med hjälp av Donna Haraway av begreppet kontaktzoner för att diskutera interaktionen mellan skådare och fåglar. Men det handlar i diskussionen mest om hur avstånd och närhet hanteras, hur kläder används som camouflage eller för att passa in i en specifik miljö eller hur fåglar lockas med hjälp av läten. Vad hade hänt om vi hade lyft (den etnologiska) reflexivitetsdiskussionen för att inbegripa de mellanartsliga mötena? När vi talar om möten mellan människor och förutsättningar för etnologiska fältarbeten så blir det viktigt med frågor om integritet. Dessa frågor kan vi kanske flytta över till mellanartsliga möten. Vad är fåglarnas integritet? Har de rent av rätt att inte bli systematiskt observerade, typifierade och inbegripna i taxonomier? Om de inte har denna rätt, vad säger det då om de *möten* som tar plats inom ramarna för fågelskådning?

För att bättre förstå den ontologiska underbyggnad och den epistemiska systematik som präglar fågelskådningen, kunde också studier av andra kulturella kontexter berika analysen. Jag tänker på till exempel antropologen Steven Felds klassiska studie *Sound and Senti-*

ment: Birds, Weeping, Poetics and Song in Kaluli Expression (1982/2012). Där beskriver han hur Kalulifolket på Papua Nya Guinea har integrerat fåglar i sin ontologi på ett intrikat sätt. De använder sig av fågelsång och läten för att uttrycka känslor (som ett affektivt språk), som kopplar samman vardagen i regnskogen med mytiska världar. Vad hade hänt om vi hade närställt de taxonomier och epistemiska system som kännetecknar Kalulis relation till fåglar med fågelskådning i Sverige under 2000-talet?

Dessa exempel på utvecklingar av boken *Flyktiga möten* är exempel på möjliga uppföljningar av studien. Det är ingen egentlig kritik av det arbete Lundquist har gjort och presenterat. Boken har ett solitt syfte som uppfylls, och en rik diskussion om fågelskådning som är lärorik och som berikar den etnologiska forskningen om epistemiska gemenskaper och människors relation till ekologi och organisering. Avhandlingen fyller en god roll i en tid där frågor om hur människor väljer att organisera sig i relation till det som kategoriseras som natur blir alltmer brännande.

Robert Willim, Lund

RECENSIONER

Enskilda arkiv. Charlotte Hagström & Anna Ketola (red.) Studentlitteratur, Lund 2018. 187 s., ill. ISBN 978-91-44-12244-1.

Efter många år som lärare i etnologi har jag på senare tid engagerat mig i ett litet lokalhistoriskt arkiv. Arkivet ligger i Viken, ett fiske- och sjöfartssamhälle norr om Helsingborg med medeltida anor. Engagemanget kan ses som ett pensionsprojekt och ett sätt att återvända till det lokal- och personhistoriska intresse som en gång fick mig att börja läsa ämnet.

Vikenarkivets samlingar bygger i grunden på vad en eldsjäl under hela sitt liv samlat in om människor och verksamheter i byn. Den insamlade informationen har successivt omsatts i artiklar, utställningar, byvandringar och böcker. Med tiden har en stiftelse bildats kring detta grundmaterial. Andra eldsjälares kulturhistoriska utredningar om byn har knutits till samlingen, och allehanda enstaka dokument, som fotografialbum, kassaböcker och klippsamlingar, har allteftersom lämnats in i stiftelsens vård. Arkivet växer hela tiden och idag rymmer det närmare 30 hyllmeter kulturhistoriska dokument. Sammantaget ger denna minnesbank en bred och komplex bild av byns utveckling från 1700-talet till det sena 1900-talet. Mångsidigheten för tanken till en lokalt och spretig "folklivssamling" som framför allt förmedlar information om människor, händelser, företag och "gårdar" i byn.

Arkivet drivs idag på ideell basis av ett tiotal entusiaster. Lokalen består av ett litet rum med en garderob, totalt ca 15 kvm, inrymda i en före-

detta lägenhet i byns bygdegård. Verksamheten erhåller ett visst ekonomiskt stöd från den lokala byaföreningen och kommunen. Under vinterhalvåret håller vi öppet några timmar i veckan, då besökare kan ta del av handlingar och ställa frågor om bylivet. Frågorna handlar i regel om de gamla fastigheterna eller släktingar som levt sitt liv i Viken. Populärt är att söka efter bilder, och arkivgruppen har därför upprättat ett sökbart bildarkiv med närmare 8000 objekt. Arkivgruppen är också mycket aktiv i olika slags kulturarrangemang i byn under året.

När jag engagerade mig i stiftelsens arbete stod man inför uppgiften att upprätta en övergripande förteckning över hela arkivbeståndet. Visserligen fanns redan register över de större samlingarna, men dessa var ofta väldigt personligt utformade. Många av de handlingar som lämnats in på senare år var heller inte sorterade och förtecknade. I detta läge sökte vi ett förteckningssystem som bättre svarade mot svensk arkivpraxis, så att den slutliga översikten skulle kunna publiceras, till exempel i NAD, och att innehållet i samlingen skulle bli känt i en vidare krets.

Detta långsiktiga arkivvårdande projekt är således min utgångspunkt när jag nu sitter med boken *Enskilda arkiv* i min hand. Boken är utgiven med stöd från Folkörelsernas arkivförbund. Enligt redaktörerna, *Charlotte Hagström* och *Anna Ketola*, riktar den sig till flera målgrupper; i första hand nämns studenter i arkivvetenskap och personer som till vardags har ansvar för informations- och dokumentationsfrågor inom den enskilda sektorns företag och föreningar. Redaktörerna vill även se boken som en "handbok" för folk som i sin tjänst har ansvar för ar-

kivfrågor eller, som i mitt fall, som på ideell basis engagerat sig i ett lokalhistoriskt arkivprojekt.

Bokens fokus ligger således som titeln anger på arkivbildare och arkivinstitutioner som inte omfattas av den strikta lagstiftning som gäller för offentlig dokumenthantering. Med en annan formulering kan man säga att *Enskilda arkiv* handlar om den gråzon i vårt dokumentbaserade kulturarv som ofta bevarats under slumpmässiga förhållanden, men som alltmer visat sig vara en viktig resurs för att söka nya och annorlunda berättelser om samhället eller helt enkelt bryta etablerade uppfattningar om olika fenomen i det förflutna.

Boken är upplagd som en antologi och bör enligt redaktörerna ses som en uppdatering av tidigare handböcker i ämnet. Nya tankar och rön kring arkivarbete, samt arkivens funktion, problem och möjligheter, har tillfogats i denna version. Inte minst frågor kring digital teknik och e-arkivets specifika problem och möjligheter har lyfts fram i de olika bidragen. En röd tråd är frågan om vad man bör, kan och måste göra som ansvarig för att på bästa sätt vårda ett arkivbestånd som egentligen inte är förpliktigat enligt lag. Förutom redaktörernas inledning består boken av åtta kapitel som belyser, enligt min mening, sex viktiga frågeställningar kring vad ett enskilt arkiv är och hur det låter sig förvaltas:

1. Vad skiljer ett enskilt arkiv från ett offentligt?

I bokens andra och tredje kapitel behandlas de enskilda arkivens särart och framväxten av från myndigheterna självständiga arkivinstitutioner i Sverige. Först ut skriver *Samuel Edqvist* om de offentliga och enskilda arkiven i ett längre historiskt perspektiv. Författaren förklarar varför behovet av arkiverade minnen vuxit fram utanför myndigheternas sfär och beskriver den position som enskilda institutioner med tiden skaffat sig i det svenska arkivlandskapet. I sitt bidrag berör Edqvist även arkiv- och historieforskningens förändrade ideal och inriktning över tid, liksom hur nya lagrings- och informationssökningstekniker påverkat bevarande och tillgänglighet.

I *Karin Englund och Anders Gidlöfs* artikel ges en mer detaljerad bild av hur enskilda arkivinstitutioner vuxit fram i Sverige allt sedan förra sekelskiftet. Vi får veta hur olika folkrörelser och näringslivsorganisationer i takt med samhällsutvecklingen samverkat för att skapa egna arkivminnen i syfte att säkra och möjliggöra en egen historieskrivning. Författarna belyser även det samspel som successivt utvecklats mellan offentliga och enskilda arkiv i landet.

2. Hur kan man i en organisation planera och styra flödet av information så att det främjar arkivering och framtida historisk reflektion?

I bokens fjärde kapitlet lämnar författarna *Maria Boman* och *Anders Gidlöf* det övergripande historiska perspektivet och ansatsen blir här mer praktisk. I texten beskriver författarna hur en större organisation/arkivbildare kan planera och styra informationsflöde och dokumentbildning inom en verksamhet, och på så sätt underlätta arkivering och främja ett framtida behov av historisk reflektion. Författarna ger i texten råd om hur man strategiskt kan kartlägga den interna informationsprocessen, och konkreta tips om hur styr- och policydokument, som dokumenthanteringsplaner, bevarandeplaner och gallringsplaner, kan utformas i linje med de långsiktiga målen.

3. Hur ser processen ut när man hanterar olika slags dokument som skall arkiveras?

Maria Boman är också författare till bokens femte och sjätte artiklar som handlar om själva arkivlägningsprocessen. I sin första artikel visar författaren hur förberedelserna inför en arkivöverlämning kan se ut. Utgångspunkten är här att en organisation lämnar ifrån sig sina dokument till en etablerad arkivinstitution för slutförvaring, och i texten beskriver hon hur rollfördelningen kan se ut mellan "inlämnare" och "mottagare". Frågor som aktualiseras i texten är: Vilka krav bör respektive part ställa i en sådan situation? Vilken bakgrundsinformation behöver följa med dokumenten in i en slutförvaring? Vem kommer att äga materialet i framtiden? Vilka krav kan ställas på en framtida

användare när det gäller den lagrade informationen?

I sin andra artikel beskriver Boman sedan detaljerat de rutiner som gäller när ett material väl lämnats in och förvaltas av en mottagare. Texten handlar om processen från grovsortering till finsortering innan en definitiv arkivförteckning kan fastställas. Här ger författaren råd och tips på olika principer för detta förteckningsarbete, till exempel hur olika typer av förteckningsscheman är lämpliga för olika slags arkivbildare och dokumentgrupper.

4. Hur skapar man en långsiktigt hållbar och skyddande miljö kring ett arkivbestånd?

Frågan om hur man på bästa sätt skapar en säker och skyddande miljö för ett befintligt arkivbestånd tas upp i antologins sjunde bidrag. Författarna till detta kapitel är *Örjan Simonsson* och *Christina Sirtoft Breitholtz*. I en första del av texten går de igenom de olika former av informationsbärare och dokument som kan tänkas förekomma i ett enskilt arkiv. Olika lagringsmedier behöver olika slags omsorg när det gäller skydd och livslängd. Författarna redogör noggrant för de problem som är förknippade med bevarandet av olika typer av informationsbärare. Texten behandlar allt från traditionella analoga dokumentformer, som pappersdokument, magnetband, fotografier och fonogram, till de numera allt vanligare digitala formerna.

I den andra halva artikeln belyser författarna olika aspekter på den miljö i vilken materialet förvaras. Dokumentens långsiktiga bevarande är beroende av olika slags externa faktorer. Arkivmiljön är ständigt utsatt för risker och god arkivvård handlar om att föregripa och minimera dessa. I texten ges råd om hur man till exempel minskar risken för brand, skadedjur, vattenläckage eller ljus som kan skada handlingarna.

5. Hur kan man främja tillgängligheten och användandet av den informationen som är lagrad i arkivet?

I antologins åttonde kapitel tar arkivpedagogen *Eva Tegn* upp frågan upp om hur man på bästa sätt främjar användande och tillgänglighet

till de arkiverade samlingarna, det vill säga hur man lever upp till det kulturarvsuppdrag som ligger vid sidan om förvaltningsuppdraget. Som påpekats av flera författare i antologin så menar även Tegn att enskilda arkiv kommer att spela en allt viktigare roll när det gäller historisk skrivningen i framtiden. Med utgångspunkt i denna förutsägelse ger hon läsaren en rad konkreta förslag på hur man kan arbeta för att locka nya målgrupper till arkivet samt öka kännedomen om samlingarnas innehåll och användningsmöjligheter. En angelägen fråga som författaren tar upp här är förmedlingen av insikter i källvärdering och källkritik till ovana användare.

6. Hur ser framtiden ut för de enskilda arkiven?

Bokens nionde och sista artikel är författad av *Maths Isacson* och *Peter Olausson* och återvänder till det övergripande perspektiv som förmedlades i dess inledande kapitel. Här handlar det om de enskilda arkivens framtidsutsikter. Trots att även Isacson och Olausson understryker de enskilda arkivens betydelse för framtidens historieforskning så pekar man samtidigt på några av de allvarliga utmaningar som arkiven kan tänkas möta på vägen. Eftersom bevarandet sker frivilligt, och att kostnaderna för att förvalta ett arkivbestånd sannolikt kommer att stiga, finns en risk att motivationen för att ta hand om och skydda dokument inom den enskilda sektorn falnar, och att bevarande av "döda dokument" löses kortsiktigt eller rent av prioriteras bort i samband med strukturella förändringar av aktiva verksamheter.

En annan hotbild som författarna förmedlar handlar om mera långsiktiga sociala och kulturella förskjutningar i samhället som kan tänkas påverka "meningen" med att frivilligt bevara dokument till eftervärlden. Trots att skaran av pensionärer i samhället växer, och att utbildningsnivån i samhället blir allt högre, ter det sig allt svårare att engagera folk i ideellt arbete; något som varit en viktig förutsättning för de enskilda arkivinstitutioner som etablerats genom åren. Författarna nämner vidare migrationen från land till stad som ett möjligt hot. Man me-

nar att denna förskjutning också kan leda till en "urban centrism" när det gäller vissa typer av samhällsberättelser. De berättelser som många av de enskilda arkiven idag värnar om riskerar att marginaliseras kulturellt och "meningen" med dagens arkivdepåer kan gå förlorad i en sådan förändringsprocess. I detta sammanhang pekar författarna också på en generationsväxling, i vilken en yngre generation blir alltmer ovan vid att hantera analoga textbaserade informationskällor, och att gamla dokumentformer därför kan te sig svårtillgängliga och kanske "meningslösa" för dem. Här ser författarna en viktig pedagogisk uppgift för de enskilda arkiven i framtiden.

Efter att ha tagit del av bokens alla artiklar är jag övertygad att *Enskilda arkiv* är en bra handbok för blivande arkivvetare och andra målgrupper som nämnts inledningsvis. Bokens pedagogiska och tydliga uppläggning ger en god introduktion till de frågor som alltid är aktuella i det dagliga arkivarbetet. Bidragen är fulla av idéer och förslag på hur olika utmaningar kan hanteras. Ett stor plus är de lästips efter varje kapitel som ges till den som ytterligare vill fördjupa sig i någon av de frågeställningar och teman som jag nämnt ovan.

Från min utgångspunkt, det vill säga det lilla ideellt drivna lokalhistoriska arkivet, ser jag *Enskilda arkiv* som en viktig inspirationskälla. Särskilt är förmedlingen av professionella begrepp och principer viktig för oss amatörer för att bättre kunna kommunicera med kollegorna i den omgivande arkivvärlden. Boken stärker också vår identitet. Nu vet vi att vi är ett – om än litet – "enskilt arkiv", med de brister och möjligheter som hör till denna typ av arkivmiljöer.

Samtidigt måste jag påpeka att ibland ter sig de praktiska råd som boken förmedlar lite för omfattande och ambitiösa för oss med tanke på våra ekonomiska och tidsliga resurser. Bokens målgrupp är nog till syvende och sist professionella aktörer inom större organisationer och etablerade institutioner inom den enskilda sektorn. Detta hindrar mig dock inte från att se möjligheten att bokens artiklar och tematiska fråge-

ställningar kan bilda en god utgångspunkt för ett antal cirkelmöten framöver, där vi diskuterar frågor som Hur förhåller sig vår historia som enskilt arkiv till den översiktliga bild som boken förmedlar? Hur ser informationsflöde och dokumentbildande kring verksamheten i vår lilla organisation ut? Hur kan vi förbättra våra rutiner kring omhändertagande och slutarkivering av inlämnat material? Vad är status på vår arkivmiljö när det gäller skydd och hållbarhet? Hur kan vi förbättra tillgänglighet och främja användandet av våra samlingar? Hur ser framtiden för vårt arkiv ut, låt säga ett decennium framåt?

Avslutningsvis vill jag peka på ännu en angelägen fråga som jag menar inte tas upp tillräckligt tydligt i boken. Det handlar om de etiska aspekterna på hur vi samlar in och använder vårt material. Frågan berörs förvisso på några ställen i antologin, men med tanke på att denna fråga alltmer kommit i fokus i samhällsdebatten, inte minst genom en skarpare lagstiftning kring personuppgifter, hade jag gärna sett att denna aspekt fått ett eget kapitel i boken.

Magnus Wikdahl, Billesholm

Magdalena Petersson McIntyre: *Att älska sitt jobb. Passion, entusiasm och nyliberal subjektivism*. Nordic Academic Press, Lund 2016. 281 s., ill. ISBN 978-91-88168-75-7.

I den samtida ekonomin ställs allt högre krav på kreativitet, flexibilitet och social förmåga. Service har kommit att bli en allt viktigare industri i västerländska ekonomier. Det talas till och med om en serviceekonomi. Allt fler företag inser den betydelse anställda kan ha för företagets framgång och arbetar aktivt för att skola in sina anställda att bli ett med sitt arbete genom att känna och framför allt förmedla hängivenhet och engagemang för det de är avlönade för att sälja. Trots det osynliggörs ofta det som benämns "service work", som handlar om den roll känslaspekter har i servicearbete och för tjänstesektorns tillväxt.

Om servicearbetets praktik har det skrivits och diskuterats en hel del intressant under det senaste decenniet. Servicearbetare idag förväntas i allt högre utsträckning även kunna kontrollera och anpassa sin fysiska uppenbarelse, på sätt som överensstämmer med organisationens estetik genom detaljer som exempelvis kläder, sminkning eller vikt. I vissa fall väljer till och med företag anställda som passar in i eller som kan anpassas till organisationens estetik. På samma sätt kan arbetstagare välja organisationer som matchar den egna estetiska identiteten eller livsstilen.

Magdalena Petersson McIntyre har skrivit en mycket intressant bok, *Att älska sitt jobb. Passion, entusiasm och nyliberal subjektivitet*, som handlar om just arbete som bygger på estetiska värden. Petersson McIntyre har intervjuat anställda i detaljhandeln om deras identifikation med sina arbetsgivare. Det är arbetsplatser som inte framstår som särskilt exotiska utan snarare som mycket vanliga, vilket gör studien ytterst intressant.

När Petersson McIntyre fältarbetade och gjorde intervjuer överraskades hon av att de hon intervjuade poängterade hur mycket de tyckte om de produkter de sålde, att de identifierade sig med företaget och att deras vilja var stark att hjälpa kunderna att göra bra val. Att de uttryckte sig så, trots att lönerna är relativt låga inom detaljhandeln och anställningarna ofta otrygga, gjorde henne nyfiken. Nyfikenhet är en sympatisk utgångspunkt och författaren visar att sättet att tala om arbetet på detta passionerade sätt är del av tidsandan och dess managementideal.

Hon analyserar vilka roller som passion och engagemang spelar i de intervjuades arbetsliv och ser hur känslor både kommodifieras, det vill säga blir en vara via arbetstagare, men också hur känslorna blir ett sätt att skapa mening i arbetet. Därmed kommer hon åt ännu mer av vad som förefaller vara ett tidens tecken när hon i det "lilla" visar hur företag tränger in i det privata och den personliga identiteten. De hon intervjuat arbetar inom olika delar av detaljhandel: med mode, hemelektronik, i byggvaruhus och i parfymbutik.

Det läggs för stort ansvar på individen, menar författaren: Har du inte ett jobb där du trivs läggs skulden ofta på individen, snarare än att man ser till den specifika arbetsmiljön. Det framgick av intervjuerna att det lockande med detaljhandeln är det uttalade kravet på ett visst slags värdskap. Petersson McIntyre visar hur sociala relationer både blir produkt och är något som konsumeras i upplevelsebaserade, profiletrade butiker.

Allt oftare saluförs känsloupplevelser och produkter med symboliska värden kopplade till känslor på olika sätt. Tjänstesektorn har visserligen alltid byggt på att ge människor upplevelser, men insikten om upplevelsernas betydelse har ökat väsentligt under de senaste decennierna. Sociologen Arlie Hochschilds bok *The Managed Heart* (1983/2003) om servicearbetens känslomässiga aspekter utgör en grund för mycket av diskussionerna, det som benämns "estetiskt arbete", så också för Petersson McIntyre. Hochschild pekar på hur krav på känsloarbeta är av betydelse för kontroll och relationer mellan kunder, kollegor och ledning. Hennes analys utgår från en studie av kabinpersonalen på ett flygbolag och deras arbete. Hon menar att service är processer där arbetstagarens känsloliv styrs och kontrolleras genom olika former av rollspel, och visar i sin analys av flygvärdinnornas arbete hur känslostyrning av deras arbete, hur de genom att uppmanas att spela olika slags skådespel för att upprätthålla bilden och upplevelsen av god service, blivit en vinstdrivare som påverkar relationerna mellan kund, servicearbetare och ledning. Kort sagt beskriver Hochschild en kommersialisering av känslor. Känslor blir arbetsverktyg när personalens uppvisade känslor blir en resurs för företaget i rent kommersiellt syfte. Med begreppet känsloarbeta knyter hon an till en kritisk tradition där principer för arbetets organisation även beskrivs präglade av privatlivet och fritiden.

Det är viktigt att diskutera arbetsmarknaden och arbetets mening i vår tid när stora förändringar sker, vilket Petersson McIntyre aktualiserar genom en mängd illustrativa exempel. Det finns en uppenbar spänning mellan ekono-

mi (behov av inkomst) och mening. Det man kan konstatera är dock att många arbeten idag kräver andra färdigheter än tidigare och fokus ligger alltmer på arbetets effekter på den avsedda mottagaren snarare än på färdigheter och teknik. När den brittiska ekonomen Guy Standings bok *Prekariatet. Den nya farliga klassen* (på svenska 2013) kom ut för en del år sedan satte det igång en intressant diskussion om arbetsmarknadens olika villkor. Den diskussionen handlar om alla de som har en otrygg situation i dagens globaliserade arbetsliv, det vill säga de som har osäkra anställningsvillkor med kortvariga och dåligt betalda arbeten med få utsikter till förbättring. Det som var lite nytt med den diskussionen och debatten var att den visade att arbetsmarknaden är mycket komplex och att till exempel hög utbildning inte nödvändigtvis leder till trygga arbetsvillkor. Ett exempel på det är den så kallade kreativa industrin som skapar inte bara ekonomisk tillväxt utan skapar social och kulturell modernisering med kraftfull betoning på den sociala effekten. Många unga människor, engagerade i exempelvis modeindustrin, fungerar i ett socialt nätverk, men inte bara av kreativa skäl. Många av dem arbetar så mycket att det är den enda värld de hinner vara i. Det finns dessutom en diskurs om den världens möjlighet för självförverkligande och nätverkande. Många av de verksamma i den så kallade kreativa industrin lockas med möjligheter till att arbeta med sociala relationer på olika sätt genom att hålla i olika event, nätverkande av olika slag och så vidare.

Påfallande många i modeindustrin är underbetalda, arbetar långa dagar och hårt. Adam Arvidsson, Giannino Malossi och Serpica Naro har till exempel gjort en intressant studie där de intervjuat unga människor verksamma i Milanos modeindustri (Arvidsson et al. 2010 *Passionate Work? Labour Conditions in the Milan Fashion Industry*, *Journal for Cultural Research*, vol. 14(3)). De pekar på hur flexibilitet är ett honnörsord med positiva konnotationer men som ofta betyder att de unga inte vet när de ska jobba och med vad. De förväntas vara tillgängliga stora delar av dygnet och

har inte sällan svårt att få ut den lilla lön de har rätt till. Lärjungeskap eller praktik utan betalning tillhör vardagen. Det är konkurrens om de häftiga jobben och arbetsgivaren som styr. Trots alla dessa nackdelar säger många att de trivs med sina jobb, liksom de som Petersson McIntyre intervjuat. Att få arbeta självständigt, flexibelt, kreativt och få lära sig nya saker är argument. Arvidsson et al. pekar på en förskjutning från diskussion om jobbet till den kreativa livsstilen. Många förefaller tänka att de orimliga arbetsförhållandena nu kommer att ge utdelning i framtiden. Via sina arbeten, om än under orimliga förhållanden, så tillhör de ett sammanhang. Det är som om de dåliga villkoren förstärker värdet av tillhörighet; de arbetar för att de är passionerade, inte för försörjningen! Det är andra värden än de monetära som betonas. Uppenbart lever vi i en tid där kreativitet och kreativ livsstil hyllas, i såväl populärkultur som i högre utbildning. Konsumtionskulturen hyllar självförverkligande och originalitet via till exempel designers, och en kreativ klass verksam inom konst, media och design. Kreativitet blir därmed det som motiverar dem som arbetar i denna hyperflexibla, konkurrensutsatta och fragmentariserade modeindustri att stanna kvar. De är så engagerade och upptagna av den världen där de arbetar att de varken kan eller hinner göra något annat. Kort sagt menar de att modeindustrin är en del av en kreativtetsideologi som bygger estetiska värden, självförverkligande och identitetsbygge.

Varför är det då så viktigt att trivas på jobbet? Räcker det inte med att det är ok och ger möjlighet till försörjning? Det finns många och ofta motstridiga krav på hur servicearbetet ska utformas och av vem. Var ska gränserna dras mellan effektivitet och krav på lönsamhet, och förväntningar på en nära och tidskrävande "personlig service"? Hur förhåller man sig till samhällseliga förväntningar och ideal kring jämställdhet, frihet och flexibilitet?

Dagens förväntningar på flexibilitet är i många fall formgivande för människors vardag och genererar motsägelsefulla förväntningar på yrkesutövning, identitetsskapande och sociala

relationer. Gränser mellan arbetstid och ledig tid omförhandlas ständigt. En del gränser tenderar att bli alltmer utsuddade medan andra förstärks. Detta omfattar bland annat hur och var arbetet organiseras; hur intimt människors identitetsskapande är förknippat med deras försörjning och hur sociala relationer organiseras och prioriteras i förhållande till arbetsliv och familjeliv.

På ett plan tycks mycket av servicearbetet utföras på ett sätt som det alltid gjort. Butiksbiträden hjälper till och vi blir nöjda för det lilla extra vi kan få i butiken i form av extra hjälpsamhet eller vänlighet. Hotellrummen blir städade på ganska likartade sätt, liksom att maten serveras och plockas undan på restaurangen. Samtidigt är det mycket som förändras kring kunders och klienters förväntningar och därmed servicearbetets villkor. Nya marknader dyker upp och nya serviceyrken som inte tidigare funnits blir till. Tjänster som tidigare utfördes utanför en marknad har fått ett marknadsvärde (Andersson Cederholm & Sjöholm (red.) 2015 *Servicearbetets förvandlingar och förhandlingar*).

Magdalena Petersson McIntyres bok är viktig därför att den visar hur normen att älska sitt arbete kommit att individualiseras. Om vi inte känner passion och entusiasm på jobbet känner vi oss misslyckade. Alltför sällan lyfter vi blicken och ser de strukturer som finns på arbetsmarknaden och som får oss att känna att det är vi själva som ska skapa mening på jobbet. Trivs vi inte är det vårt eget ansvar att göra något åt det. Att identifiera sig med sitt företag, känna passion för säljandet och ansvar för att hjälpa kunderna skapar ibland en god arbetsmiljö men är också att kapitalisera på arbetarens känslor, menar författaren. Detta visar hon genom gedigen materialinsamling och en perspektivrik och teoretiskt grundad diskussion som går att översätta till många arbetsplatser.

Carina Sjöholm, Lund

Håkan Jönsson & Richard Tellström:
Från krog till krog: svenskt uteätande under 700 år. Natur & Kultur, Stockholm 2018. 393 s., ill. ISBN 978-91-27-14591-7.

Uteätandet är en nödvändig del av den samtida urbana svenskens mathållning, något som har expanderat oerhört de senaste decennierna. När jag för drygt femtio år sedan på allvar började med lunchätande ute, var utbudet betydligt torftigare än nu. I min hemort fanns i stort sett bara stadshotellets bakficka som serverade lunch, men då rörde det sig i alla fall om gedigen och näringsrik husmanskost. Förutom de huvudrätter som erbjöds kunde man som alternativ alltid beställa biffstek med lök och stekt potatis för några kronor till. Salladsbar, som nu är standard på alla lunchserveringar, lyste med sin frånvaro. Möjligen fanns lingonsylt, äppelmos och inlagd gurka som tillbehör. Dessutom fanns ett par mjölkbarer, åtminstone kallade vi dem så. För ungkarlar, som sällan hade tillgång till eget kök utan bara hyrde rum som i bästa fall hade kokvrå, fanns så kallade matsalar, ofta inredda i en lägenhet och som sköttes av ett par duktiga kvinnor. Där serverades kvällstid en eller två rätter och som dryck kunde man välja mellan mjölk eller svagdricka. Alternativet på vardagskvällar var korvkiosken, som erbjöd kokt eller grillad korv med pulverpotatismos, inget annat (däremot kunde man få gurkmajonäs eller bostongurka till). Det skulle dröja innan det fanns hamburgerbarer eller pizzerior. Man kunde ännu inte heller få pommes frites ens i korvkioskerna.

Mycket vatten har runnit under broarna sedan dess och våra uteätarvanor har ändrats radikalt. Att "äta ute", det vill säga vanemässigt inta en måltid på ett näringsställe, är något som många av oss gör i stort sett varje arbetsdag. Lunch har blivit ett etablerat uttryck för dagens andra måltid och hänger samman med uteätandet (i skolan sa vi dock frukostrast på 1960-talet; hemma åt vi middag mitt på dagen). Drygt 38 procent av männen, 27 procent av kvinnorna äter ute minst en gång i veckan, sägs det. Vi storstadsbor, för numera är även Upp-

sala en storstad, som är yrkesverksamma, äter nästan varje arbetsdag lunch utanför hemmet. Vi har en uppsjö av lunchserveringar att välja mellan: pizzeria, hamburgerbar, kebabställe, korvgrill, grekisk, iransk, kinesisk, indisk, libanesisk, italiensk, vegetarisk etc., men alltför sällan kan man uppbringa vad jag skulle beteckna som svensk husmanskost. Det tycks ha fasats ut från lunchmenyerna på 1980- och 1990-talen. Möjligen är utbudet rikligare på hipstertäta Södermalm i Stockholm, eller i Majorna i Göteborg. I Uppsala finns inga sådana områden, bara oändliga mängder pizzerior. Utbudet av drycker är däremot större nu och på många ställen kan man till och med beställa vin till lunch. Svagdrickan lyser dock helt med sin frånvaro.

Jag kan ju bara erfarenhetsmässigt överblicka de senaste 50–60 åren, men nu har det kommit en faktatät och ovanligt välskriven historik över det svenska uteätandet under 700 år. Den är författad av etnologerna och måltidsforskarna Håkan Jönsson och Richard Tellström, ett ämne som uppenbart sporrat deras skrivarglädje. Boken tar sin utgångspunkt i medeltidens ölbodar och helgongillestugor, och lotsar läsaren vidare genom tidigmoderna tavernor och värdshus fram till stormaktstidens gästgiverier och gärkök (av tyskans *Garküche*). Källmaterialet är inte särskilt detaljerat när det gäller äldre tid, men författarna gör sitt bästa. Ölbodarna var förmodligen de första ställen som mot betalning serverade öl eller mjöd och ett stycke bröd. Det gav förstås ett viktigt energitillskott till arbetande människor. Ölbodarna frekventerades av sjömän, soldater och vägfarare. Pilgrimer kunde få mat och dryck i särskilda kyrkliga inrättningar, vilka också erbjöd logi. Från 1500-talet serverades även brännvin till det torra brödet eller skorporna. På syltorna kunde man få köttbaserade rätter. Förutom vad som serverades diskuterades också bordsskick. Utländska inslag påverkade tidigt krogvanorna. Redan Olaus Magnus ondgjorde sig över, i en ofta citerad passus, att nu ”äter hava utländska korvmakare och stekare kallats in att uppamma det mest otyglade frosseri” (liknande kritiska röster mot ”utländskt” inslag åter-

kommer genom historien). Så småningom växte det fram gästgiverier, något som skjutsförordningen bidrog till. Betydligt bättre inblickar får vi genom 1700-talets många resenärer, däribland Linné, som då och då betygsatte den lokala kosten som erbjöds på gästgiverier, och för stadens borgare fanns vinkällare och krogar att söka förlustelser i. Kaffekonsumtionen blev också viktig under 1700-talet. Bellman ger oss åtskilliga inblickar i tidens ätande. På Mommens krog kunde han lyssna till burfågelsång när han avnjöt sitt kaffe och en skorpa, och på Fiskartorpet serverades inte bara smultron med mjölk och vin, utan värden kunde även tillaga ruda, som sprittande håvades upp ur förvaringsdammen som krogen använde för att förvara fisk levande i innan det fanns kylskåp. I synnerhet 1700-talets uteätarvanor är förstås särskilt intressanta att fördjupa sig i, ty källmaterialet är så mycket rikare än för tidigare epoker. Krogen var en naturlig plats att umgås på för städernas borgare; inte bara borgare förresten, utan det fanns krogar för allehanda klientel som önskade dricka sprit och öl: hamnkrogar, sjökrogar, kyrkokrogar, gruvkrogar och förstås lönnkrogar, som saknade tillstånd och undvek att betala skatt. Kvinnor var inte välkomna kroggäster, men de förekom. Akvaviten, det kryddade brännvinet, upplevde sin storhetstid. Kaffehusen, som förtjänar sin egen historia, är viktiga mötesplatser för kulturelit och intellektuella, där man kunde läsa tidningar och ägna sig åt politiska diskussioner. Även hasardspel förekom. Överflödsförfordningar försökte stävja kaffedrickandet, men det skapades lönnkaféer.

Under 1800-talets förra hälft tillkom schweizerier, föregångare till 1900-talets konditorier, som också var viktiga umgängesplatser. Kafélivet lever vidare in i vår tid, och är fortfarande viktiga för möten, diskussioner och olika former av sociala verksamheter. Såväl den första islamiska församlingen i Stockholm, efterkrigstidens första invandrarföreningar och vår tids bokcirklar och lösligt organiserade stickjuntor möts på kaféer och konditorier.

Detta är bara ett axplock av vad man kan läsa, utläsa och reflektera över ur denna gedigna och

innehållsrika bok. Den är dessutom trevligt illustrerad. De senaste årtiondenas expansion innebär som antytts inledningsvis en alltmer mångfacetterad uteätarkultur. Det gäller att sova i materialet när ett ämne inbjuder till mängder av utblickar och roliga citat ur skönlitteratur och reseberättelser, något som författarna förmått göra.

Resultatet har blivit en lärorik och underhållande exposé över krogarnas och kroglivets förändringar över tid. De olika inrättningarna för att servera mat och dryck genom tiderna sätts in i ekonomiska, politiska och sociala sammanhang. Det handlar inte bara om vad som serverades och utskänktes, utan också om hur myndigheterna genom förordningar alltid reglerat krogutbudet, vilka som fått möjlighet att besöka dem och när man fick vara där.

I dag är variationen och utbudet oändligt, men gemensamt är att de är en viktig del av våra måltidsvanor och inte minst städernas näringsliv. Tidens mattrender sätts och återfinns på krogarna. För besöksnäringarna är konditorier och matserveringar viktiga, även om lokal kost sällan återfinns (bara en krog i Värmland serverade, vad jag kunnat utröna, slom 2019, och då bara under en dag!). I smärre samhällen är serveringsställena för övrigt sorgligt eftersatta, åtminstone norr om Dalälven, och inskränker sig ofta till en pizzeria. Där skiljer sig Sverige markant från många länder på kontinenten, där fortfarande utmärkt och smakrik husmanskost serveras även på enkla vägkrogar.

Ingvar Svanberg, Uppsala

Interpreting the brain in society. Cultural reflections on neuroscientific practices. Kristofer Hansson & Markus Idvall (eds.). Arkiv Förlag, Lund 2017. 167 s., ill. ISBN 978-91-7924-293-0.

För några år sedan skrev jag en uppskattande recension av boken *The Atomized Body. The cultural life of stem cells, genes and neurons* (Liljefors, Max & Lundin, Susanne & Wiszmeg, An-

dréa (eds.) 2012). Den bok som här ska recenseras är skriven av samma forskargrupp från Lund, och jag uppskattar denna bok minst lika mycket som jag uppskattar den förra. Efter genomgången av bokens innehåll ska jag förklara varför.

Boken är en antologi skriven av forskare knutna till forskargruppen The Cultural Studies Group of Neuroscience, som består av forskare inom etnologi, konsthistoria och visuella studier. Argumentet för att skriva denna kulturvetenskapliga bok är lätt att förstå och stämma in i. Kulturellt relaterade, existentiella frågor om medvetandet samt liv och död, är allt för viktiga för att lämnas helt och hållet i händerna på neurovetenskapen. Liksom *The Atomized Body* är detta en bok där erfarenheter hämtade från tvärvetenskapliga sammanhang analyseras. Boken består av sju kapitel och två efterord, med följande innehåll:

A different kind of engagement: P.C. Jersild's novel "A Living Soul" (Kristofer Hansson).

Bokens första kapitel är till dels en fortsättning på den ganska korta men kärnfulla och informativa inledningen. Här är utgångspunkten för analysen författaren P.C. Jersilds roman *A Living Soul*, från 1988, som handlar om en hjärna som opererats ut ifrån kroppen och lever i en skål, uppkopplad till en rad instrument. Berättarrösten i boken är hjärnan, vilket gör den perfekt som underlag för analys av just hjärnans plats och roll i dagens samhälle. Författaren introducerar i detta kapitel många av de begrepp och dilemman som behandlas i övriga kapitel, vilket visar att detta är en väl integrerad och tematiskt sammanhållen antologi, alltså inte bara en samling texter om liknande ämnen sammanfogade till en mer eller mindre fungerande helhet. Den bärande tanken i kapitlet är att ny teknik ger upphov till ny kunskap, här i form av nya representationer av hjärnan, och helt nya sätt att se på liv och död. I och med tekniska landvinningar inom medicinen kom dödsbegreppet att diskuteras, därmed kom inte bara vetenskapen utan även livet i sig självt att politiseras, vilket tvingat fram helt nya etiska dilemman som måste hanteras. Neurovetenskapen klarar

inte detta på egen hand. Därför är tvärvetenskap så viktig.

Pathological creativity: How popular media connect neurological disease and creative practices (Peter Bengtsson och Ellen Suneson).

Kapitel 2 handlar om hur hjärnan representeras i populärkulturen, som ofta använder sig av och sprider daterade föreställningar om vetenskaplig kunskap, i detta fall om kreativitet som i många TV-serier (både fiktiva och dokumentära) förknippas med psykisk sjukdom. Fokus i artikeln riktas mot hur förmedlingen av dessa mer eller mindre felaktiga insikter påverkar allmänhetens uppfattning av vad som är friskt och sjukt samt normalt och onormalt ifråga om kognitiva egenskaper. Vetenskapliga kunskaper om komplexa relationer, fenomen och förhållanden förenklas ofta i populärkulturella framställningar, vilket är förståeligt och just därför viktigt att diskutera. Här i detta kapitel illustreras nyttan med humaniora på ett fint sätt. Författarna pekar på betydelsen av en väl utvecklad kritisk, analytisk förmåga bland allmänheten för att förhindra att vanföreställningar sprids och påverkar förutsättningarna för kommunikation av kunskap mellan vetenskapen och det omgivande samhället.

'Biospace': Metaphors of space in microbiological images (Max Liljefors).

Diskussionen i kapitel 3 bygger på ingående analyser av olika aspekter av bilder tagna av bland annat neuroner, som presenteras på liknande sätt som himlakroppar. Även här varnas för förenklingar. Att bilder säger mer än ord är en klyscha, men författaren visar hur viktigt det är att vara medveten om kraften i visualiseringar av vetenskapliga resultat. Bilderna av fragment av hjärnan bidrar till att sprida och hålla vid liv föreställningen om att medvetandet (och även kunskapen) går att lokalisera till en specifik plats, vilket forskningen om hjärnan visar inte stämmer. Med hjälp av begreppet biospace (som enkelt kan sägas handla om hur, i detta fall hjärnan, representeras estetiskt och frikopplat från resten av kroppen) diskuteras hur bilderna skapas och presenteras för all-

mänheten samt hur sättet att komponera bilderna påverkar kunskapen om och förståelsen av livet och verkligheten. Författaren fokuserar på hur bilderna skapas och på det som är frånvärande i dem, liksom på hur bilderna förmedlar en föreställning om att kunskapen om verkligheten kommer till oss i ren form, när mycket istället talar för att alla bilder både illustrerar och konstruerar våra föreställningar om verkligheten.

Diffractions of the foetal cell suspension: Scientific knowledge and value in laboratory work (Andréa Wiszmeg).

Kapitel 4 bygger på ett etnografiskt fältarbete i ett biomedicinskt laboratorium där olika forskares olika sätt att arbeta med det biomaterial som undersöks analyseras. Syftet med analysen är att skapa bättre förståelse för hur vetenskaplig kunskap uppstår inom den kontext som ett laboratorium utgör. Författaren testar här ett alternativt perspektiv som är diffraktivt istället för reflexivt och som handlar om att inte ta skillnad för given utan undersöka hur och vilka skillnader som beaktas och vilka som ignoreras i den vetenskapliga kunskapspraktiken. Detta perspektiv har utvecklats för att synliggöra den tysta kunskap och de förgivettaganden som påverkar kunskap och är ett viktigt humanvetenskapligt bidrag till vetenskapen. Poängen är att forskaren med detta perspektiv involveras som subjekt i kunskapsprocessen på ett helt annat sätt än om kunskap ses som något passivt som upptäcks. Med detta perspektiv talar mycket för att en bättre förståelse för var och hur missförstånd i kommunikationen av vetenskaplig kunskap uppstår kan utvecklas och även hur problemen som ofta uppstår i tvärvetenskapliga projekt kan lösas bättre.

Mixed emotions in the laboratory: When scientific knowledge confronts everyday knowledge (Kristofer Hansson).

Här analyseras forskares upplevelser av att kommunicera forskningsresultat med anhöriga och patienter med Parkinsons sjukdom. Fokus riktas mot vad som händer med kunskapen i mötet mellan forskarna och allmänheten. Ut-

gångspunkten för analysen är att ingens kunskap kan sägas vara mer värd än någon annans. Det är inte forskarna som bestämmer vad som kan passera och därför ska anses vara relevant kunskap. Begreppet bio-objekt (som är ett kunskapsobjekt öppet för olika tolkningar i olika kontexter), används för att visualisera kunskapens föränderlighet och instabilitet. Kunskapen om, i detta fall hjärnan, är inte fix och färdig. Den vetenskapliga kunskapen om objekten som analyseras i labbet är en annan än allmänhetens kunskap om och syn på samma objekt. Dessa olika kunskapsformer interagerar, och hur detta går till illustreras på ett fint sätt genom författarens analys av forskarnas berättelser om hur de hanterar känslorna som mötet med patienter och deras anhöriga väcker, där nya och lovande rön ofta väcker förhoppningar som forskarna inser är svåra att infria. Här visas på ett bra sätt hur kropp och känslor många gånger kan vara lika viktiga aktörer i skapandet av kunskap som forskarkompetens och vetenskapliga instrument. Upplevelsen av kunskapen om Parkinsons sjukdom skiljer sig åt beroende på om man är patient, anhörig eller forskare. Och detta är så klart viktigt att förstå för att utveckla kommunikationen av vetenskapliga insikter till allmänheten.

Meetings with complexity: Dementia and participation in art educational situations (Åsa Alftberg och Johanna Rosenqvist).

Nästa kapitel handlar också om patienter och deras upplevelser. Utgångspunkten för analysen är etnografiska observationer av ett musealt konstprojekt där demenspatienter guidas i en konstutställning. Här undersöks dels vad som händer i mötet mellan forskarna, museipersonalen och patienterna, dels hur mening skapas i mötet. Fokus riktas mot synen på och upplevelsen av individualitet, eftersom demens anses vara ett slags social död där den drabbade berövas sin subjektivitet. Poängen är att deltagande och interaktion bygger på social inkludering, och kunskapen som analysen av mötena ger leder till fördjupad förståelse för hur personlighet skapas och hur den hänger samman med och förankras i kroppen.

Taking part in clinical trials: The therapeutic ethos of patients and public towards experimental cell transplantations (Markus Idvall).

Bokens sista analytiska kapitel handlar om och syftar till att identifiera olika etiska dilemman som kan uppstå när människor deltar i medicinska experiment. Intresset i artikeln handlar om det terapeutiska etos som uppstått där och när det väcks ett hopp bland deltagarna i experimentet om att behandlingen ska leda till framgång i utvecklingen av botemedel. Undersökningen handlar om hur detta etos utvecklas och uttrycks av deltagare och analysen visar att det utgör en komplex mix av tankar, känslor, attityder och argument som formar andra sätt att relatera till biomedicinsk forskning i allmänhet och till kliniska experiment i synnerhet. Här blir det extra tydligt att naturvetenskapen saknar metoder för att förstå människors tankar och känslor. Varken humaniora eller naturvetenskap sitter inne med några definitiva svar, därför är tvärvetenskap så viktig.

Efterorden är skrivna av Malin Parmar, som är professor i cellulär neurovetenskap, och Aud Sissel Hoel, som är professor i mediastudier och visuell kultur. Båda arbetar tillsammans i eller i nära relation till forskarna som skrivit övriga artiklar och deras tankar och perspektiv på innehållet knyter ihop den ovanligt väl sammanhållna antologin på ett fint sätt och illustrerar hur viktigt det är att mötas över ämnesgränser för att både utveckla kunskap och för att analysera tolkningar av vetenskapliga rön från olika perspektiv. Parmar avslutar sitt efterord med följande ord: "And together, we will steer away from alternative scenarios where the findings are used inappropriately and without benefit for society and patients." Jag tycker de orden illustrerar känslan som innehållet i boken som helhet förmedlar. Som en röd tråd genom alla artiklarna finns fokus på dialog och uppmaningarna till ömsesidigt lyssnande.

Antologin bygger på humanvetenskaplig, hermeneutiskt, tolkningsinriktad forskning, men det som studeras är naturvetenskapliga praktiker och bilder av neurovetenskapliga forskare och forskningsresultat. Kunskapen som förmedlas uppstår i olika typer av möten och praktiker, så

att säga i mellanrummen som alltid är mer eller mindre öppna. Jag är själv mycket intresserad av tillvarons alla möjliga och omöjliga mellanrum, och i antologin står verkligen mellanrummen i fokus. Det är där som kunskapen uppstår och förändras. Ingen äger mellanrummen men alla påverkar dem. Därför är det så viktigt att undersöka dem, och därför uppskattar jag boken så mycket.

Författarna visar hur mycket kunskap som riskerar att gå förlorad om man inte möts över ämnesgränser med ett öppet och kritiskt sinne samt med kunskapen och samhällets bästa för ögonen. Alla författare visar på sitt sätt och med olika exempel hur viktigt det är att lyssna på allmänheten och patienterna, vilket jag ser som humanioras styrka och viktigaste bidrag till vetenskapssamhället. Alla som deltar i forskning eller engagerar sig i frågorna som beforskas är medskapare av kunskapen som aldrig är ren eller perspektivoberoende. Även media och populärkultur bidrar till bilden av forskaren och vad vi vet, därför är inte analyser av populärkultur triviala eller meningslösa, de är lika viktiga som naturvetenskapliga studier av hjärnan.

Bokens största värde, förutom kunskapen som förmedlas i de olika kapitlen och påminnelsen om vikten av tvärvetenskap, är att den visar vilken kraft och vilket värde det finns i den idag många gånger styvmoderligt behandlade kulturvetenskapen.

Eddy Nehls, Lerum/Trollhättan

Att konstruera en kvinna. Berättelser om normer, flickor och tanter. Karin Lövgren (red.). Nordic Academic Press, Lund 2016. 168 s. ISBN 978-91-88168-25-2.

Antologin *Att konstruera en kvinna. Berättelser om normer, flickor och tanter* är en bok som på samma gång spretar och håller ihop. Berättelserna om kvinnokonstruktioner i fiktion och verklighet, i självpresentationer, fantasier och erfarenhetsberättelser, rör sig kring normer för fe-

mininitet och ålder: det handlar om flickor, mammor, tanter – och allt däremellan. I redaktören Karin Lövgrens utmärkt pedagogiska inledning, med samma rubrik som bokens titel, får läsaren en snabbkurs i femininitetskonstruktion, kulturellt meningsskapande, flick- och tantforskning, ända från det välkända Beauvoircitatet från 1900-talets mitt, om att inte födas till kvinna, utan *bli* det, till ny forskning i form av en presentation av antologins olika bidrag. Inledningen innehåller också en grundlig genomgång av ålder som kategori och åldrande som kulturell process. Färgen rosa (med utvikningar till beige och lila) lyfts fram som en sammanbindande länk mellan flera av artiklarna, ”görandet” av kön och ålder en annan. Den uttalade ambitionen hos författarna och redaktören är att utforska olika (feminina) genus- och åldersimpregnerade figurer och symboler, tillgängliggöra forskning samt initiera debatt och bidra till ett samtal om hur kön och ålder ges mening. Texterna spänner över forskningsfält som litteratur, genus, barn, äldre och åldrande, etnologi och konsumtion. Det handlar om litterära flick- och kvinnogestalter i H.C. Andersens saga om Tummelisa, femininitetsideal förmedlade genom kommersiella flicktidskrifter, frånvarande mammor i tecknad film, Lisbeth Salander och andra normstörande flickor i nordiska deckare, smink- och modebloggar, samt normer och föreställningar om sexighet och sexualitet i flickors och kvinnors intervjuerättelser. Det är en salig blandning, svår att sammanfatta, men ett fint exempel på hur olika slags forskning kan rymmas under ett och samma paraply. Forskningsobjektet är ju snarlikt – det är flickor, tjejer, kvinnor, mammor, tanter, damer och kärringar för hela slanten – även om metod, empiri och teoretiska ingångar varierar.

I första kapitlet undersöker Eva Söderberg ett tiotal illustrerade utgåvor på svenska av *Tummelisa*, från Elsa Beskows bilderbok utgiven 1908 till Matilda Rutas grafiska roman med titeln *Tummelisa eller den andra vildmarken* från 2011. Söderberg visar hur skildringarna av sagans huvudperson under årens lopp både har gett uttryck för traditionella föreställningar om flickor, men också utrustats med subversiv

kraft. Tummelisa har revolterat: mot patriarkatet – och dess förlängda arm i form av djurtanter som paddor och åkersorkar – och mot förväntningar på barnslig och feminin passivitet, offer-skap och oskuldssfullhet.

Nästa kapitel, skrivet av Johanna Sjöberg, fördjupar sig i de normerande idealtyper av barnslig eller ung femininitet som konstrueras i och genom fyra tidningar riktade till flickor: *Barbie*, *Prinsessan*, *Pets* och *Julia*. Sjöberg beskriver hur innehåll, reklam och kommunikation med läsarna samverkar till att skapa såväl flickfantasier som fantasiflickor, det senare ett slags arketyper för läsarna att identifiera sig med och marknadsförare att målgruppsanpassa till. Den ”typiska” Barbie- eller Julialäsaren skrivs fram och materialiseras på vissa specifika sätt, och tidningarna utgör arena för en kulturell rundgång som både *använder* flickors egna intressen och *skapar* dem: de ”ger flickor vad de vill ha och skapar flickor till sådana som vill ha just det de får” (s. 67). Som motionsidrottsforskare kan jag inte undgå att associera till de så kallade tjejloppens kulturella form och inramning, riktad till en viss sorts kvinna som förutsätts gilla en viss sorts arrangemang, präglad av färgen rosa, snygga manliga underhållare och picknick. Detta slags produktfragmentisering – oavsett om det handlar om tjejlopp eller tjejtidningar – skapar visserligen en egen feminin frizon i en annars ofta maskulint kodad idrotts- eller barn- och ungdomskultur, men den skapar också snäva normer kring och förväntningar på vad och hur en ”riktig” flicka, tjej eller kvinna är.

Tredje kapitlet, av Berit Åström, fokuserar på föräldraskap i tecknad film, utifrån det faktum att många mammor antingen dör, redan är döda eller på andra sätt är frånvarande i dessa filmer. Åström jämför med andra typer av berättelser: i både folksagor och konstsagor är mammans död eller frånvaro ofta ett berättartekniskt grepp för att få huvudpersonen att ge sig ut i världen och uppleva äventyr. I 2000-talets tecknade filmer, exempelvis *Hitta Nemo*, framstår istället de ensamstående papporna som postfeministiska hjältar som klarar vardagens omsorger på egen hand – och där mammans frånvaro, i ett slags nollsummespel, tycks

vara en förutsättning för att pappans föräldraskap ska få blomma ut.

Därefter följer ett kapitel där Annelie Bränström Öhman lyfter fram ”levande, döda, skendöda eller odöda” flickor och unga kvinnor i nordiska kriminalromaner. Med hjälp av begreppet *flicktion* – en sammansättning av flicka, fiktion och friktion – analyserar hon bland andra hjältinnan Lisbeth Salander i Stieg Larssons Millenniumtrilogi och flickan Wilma i Åsa Larssons *Till din vrede upphör*, i serien om advokaten Rebecka Martinsson. Bränström Öhman visar hur dessa flickor eller unga kvinnor ”talar tillbaka”, i enlighet med bell hooks begrepp, och i och med detta både stör och ändrar intrigen, samt rör om i genusförståelser kring makt, offer- och förövarskap på ett feministiskt löftesrikt sätt. Flickorna är inte längre de perfekta, tysta, vackra offren. Istället stör och bråkar de med den patriarkala ordningen.

Kapitel fem har författats av antologiredaktören Karin Lövgren och erbjuder nedslag i några smink- och modebloggar som produceras av och riktar sig till flickor och kvinnor i olika åldrar: från den tonåriga Misslisibel via Hanna Stefanssons glamorösa och fria vuxenhet – för övrigt inte helt olik figuren Barbie, såsom hon framställs i en av de flicktidningar som analyserades i kapitel 2 – till *Oss granntanter emellan* av Camilla Thulin och Karina Ericsson Wärn, som uttryckligen riktar sig till medelålders och äldre kvinnor. Det är den sistnämnda delen av undersökningen som är mest intressant och det märks att det är där Lövgrens forskningsmässiga hemmaplan ligger. I de olika bloggarna görs kön och ålder tydligt och oupphörligen i och med att olika normer kring femininitet och ungdomlighet kommuniceras och reproduceras. Lövgren menar att bloggarna därför fungerar som kulturella resurser att identifiera sig med och inspireras av – samtidigt som de kan uppfattas som stereotypiserande och som skapare av snäva skönhetsideal.

Bokens sista kapitel, av Therése Persson, bygger på intervjuer om ålder, genus och sexualitet med sex stycken flickor och kvinnor mellan 9 och 77 år. I samtalen förhåller sig intervjupersonerna till en mängd föreställningar och för-

väntningar kring sex och ålder, där ”yngre” oftast är liktydigt med bättre. Äldre kvinnor förväntas varken vara sexuellt aktiva eller attraktiva – en medelålders kvinna som lämnats av sin jämnåriga man för en yngre partner finner detta logiskt, om än sorgligt, en 68-årig kvinna ljuger om sin ålder för att ragga upp ”killar” och en 77-årig kvinna menar att sex är något som hör ungdomen till. Även intervjuaren försöker navigera mellan olika normer och tabun. Att fråga 77-åringen om sex tycks vara nästan lika svårt som att fråga 9-åringen. Som läsare undrar jag också om det överhuvudtaget är etiskt möjligt att intervjua ett så ungt barn om sex, och jag hade gärna sett en reflektion kring det i texten. Perssons slutsats är att intervjupersonerna både upprepar och bråkar med normerande föreställningar, och att de därigenom kan positionera sig på olika sätt, som ibland också lyckas förekomma och avvärja andras negativa omdömen om vad som ”passar sig” i relation till ålder, genus och sexualitet.

Antologin är, som nämnts, en fin men också spretig bok. De olika bidragen utgör intressanta smakprov av respektive forskares arbete, och det finns också ett analytiskt paraply i form av intresset för görande av kön och ålder, men det känns som att allt för mycket får trängas på alltför liten yta. Det gäller tyvärr både de enskilda kapitlen, som i flera fall försöker ta upp lite av varje men saknar en genomgående argumentation, en analytisk röd tråd och tydliga slutsatser, och antologin som helhet. Inledningskapitlet är utmärkt men lyckas inte riktigt kompensera för den i övrigt ganska splittrade publikationen. Utan att veta, så föreställer jag mig att bidragen ursprungligen har presenterats på en workshop eller konferens inom ramen för forskarnätverket Flickforsk! och Tantforsk, som nämns i inledningen, och att författarna där har inspirerats av varandras olika empiriska och analytiska ingångar och sett spännande överlappningar och gemensamma nämnare sinsemellan. Därifrån till att lyckas förmedla dessa kopplingar i skrift till läsare utanför den närmaste kretsen är ett konststycke som tyvärr inte riktigt når ända fram, trots uppenbart intressanta och angelägna forskningsuppgifter. Kanske är det mer djup och

tydligare argumentation i de olika kapitlens analyser som hade behövts. Kanske ett stramare redaktörskap som hållit samman de olika delarna och fått dem att tala mer med varandra. Kanske en sammanfattande avslutning. Trots dessa brister så är *Att konstruera en kvinna* en trevlig och läsvärd bok som ger en fin introduktion till forskningsfältet kön och ålder, inblick i en rad spännande projekt och som därifrån kan leda läsaren vidare till fördjupning av det som hen är särskilt intresserad av.

Karin S. Lindelöf, Uppsala

Torbjörn Andersson: *Den döende bandyn?* Arx förlag, Malmö 2019. 279 s., ill. ISBN 978-91-8889-309-3.

Är bandyn döende? Det är frågan som slår an tonen i idrottshistorikern Torbjörn Anderssons, docent vid Malmö universitet, bok om bandysportens historia och nutid i Sverige. Det visar sig snart att frågan på intet sätt är ny. Tvärtom har bandyns död förutspåtts under lång tid, till och med under dess publikmässiga glansdagar på 1950-talet, utan att farhågorna har infriats. Från det sena 1800-talets spel på sjöisar till dagens specialbyggda bandyhallar har sporten med viss motsträvighet utvecklats, hela tiden med ett tydligt nostalgiskt stråk. Med Anderssons egna ord är detta berättelsen om ”bandyns egen, högst anmärkningsvärda, utvecklingshistoria”. Nog så intressant i sin egen rätt, men dessutom en god ingång till en bredare analys av Sveriges kulturhistoria under 1900-talet.

Författaren anger ett antal teman som centrala för undersökningen – klass och genus, bandyns relation till naturen samt den kraftiga nostalgi som tycks prägla sporten.

I det inledande bakgrundskapitlet beskrivs hur spelet hämtades från Storbritannien och snabbt vann sympati i Sverige i slutet av 1800-talet. Till en början var bandyn starkt kopplad till överklassen, men detta kom att förändras under 1900-talet, när bandyn i allt högre grad knöts till olika bruks- och industriorter.

Dess geografiska spridning begränsades av klimatet – i norr var det för skarp kyla och för mycket snö som satte stopp, i söder de milda vintrarna. Men där emellan blev sporten väl-etablerad, då den kunde utövas utan en massa dyr specialutrustning.

Andersson utgår från Allen Guttmanns teori om idrottens utveckling, som brukar benämnas som sportifiering. Enligt denna modell utvecklas idrotter enligt vissa bestämda mönster mot en ökad grad av specialisering, professionalisering, reglementering och organisering. På längre sikt följer bandyn sportifieringsmodellen hyggligt väl, men Andersson visar dock hur man i många fall aktivt motarbetat innovation till förmån för tradition och nostalgi.

Andersson använder olika typer av källor, såsom intervjuer, platsbesök, hemsidor och tidningsmaterial. Särskild tonvikt har författaren lagt vid studiet av tidningsmaterialet, som hämtats från tidningar som *Nordiskt Idrottslif*, *Idrottsbladet*, *Aftonbladet*, *Expressen*, *DN*, *SvD* samt en rad olika lokaltidningar beroende på vilka lag som var i final det aktuella året. Andersson har detaljstuderat vad som skrivits kring samtliga herrfinaler, från den första 1907 till och med 2018. 1973 introducerades damfinalen och därefter följs även dessa finaler. Det är en gedigen genomgång men nog kunde de egna platsbesöken ha fått lite större utrymme i metoddiskussionen? Jag är övertygad om att de har bidragit till Anderssons förståelse, men det framgår inte riktigt på vilket sätt.

Andersson delar upp den svenska bandyhistorien i tre epoker. Den förmoderna epoken (1907–1955) tar sin början det år då den första SM-finalen för herrar spelades. Inledningsskedet präglades starkt av naturromantik och hembygdsromantik, vilket passade väl in i det tidiga 1900-talets vurm för hembygd och skog. Kopplingen till överklassen var till en början stark – orter som Djursholm, Lundsberg och Saltsjöbaden anges som bandynästen. Bandyfinalens ställning som nationell angelägenhet i Sverige formades under den här perioden. I andra länder fyller cykel (Frankrike), baseboll (USA) och ishockey (Kanada) liknande roller som en slags nationens essens. Statusen stärk-

tes ytterligare av att finalerna från och med 1916 spelades på Stockholms Stadion, påfallande ofta med lag från Stockholm och Uppsala inblandade.

Den moderna perioden (1956–2003) präglades av såväl nostalgi som nymodigheter. Konstfrusna banor, rationell träning, sarg runt spelplanen samt modernare skridskor, klubbor och bollar var bara några av de nyheter som introducerades. Samtidigt var traditionens makt fortsatt stor – varje nytt inslag möttes av omfattande diskussion och protester, och internationellt var samordningen närmast katastrofal trots att bara en handfull nationer var seriöst aktiva inom bandysporten. Här hemma tog sig nya lag till toppen – däribland Katrineholm och Karlstads-laget Boltic – men mycket var sig annars likt. Inte minst det mytomspunna supandet bland åskådarna, som hade gjort den så kallade bandyportföljen (primärt innehållande kaffe och sprit) till ett populärt inslag. Ständigt pågående diskussioner om att allt från spelet till isen och finalbanketterna var bättre förr symboliserar nostalgien.

Den senmoderna perioden (2004–2018) är bandyhallarnas epok. Först då, decennier efter ishockeyn, tog bandyn steget inomhus. Edsbyn var först och belönades med fem raka SM-guld, men många har sedan dess följt efter med varierande framgång. Intressant nog har bandyspelarna på elitnivå överlag varit positiva till inomhusifieringen, medan det bland åskådare har höjts betydligt fler kritiska röster.

Som bokens titel antyder finns en seglivad föreställning om att bandyn är hotad. Andersson visar att detta är något återkommande under i stort sett hela dess existens. Hoten har främst varit klimatet, ishockeyn och medialiseringen. Hockeyns intåg i landet på 1920-talet stärkte bandyns roll som traditionsbunden och nostalgisk, medan hockeyn kom att representera moderniteten. Andersson pekar på hur bandyn konstant har förhållit sig till hotet från ishockeyn, och försvarstalen inbegriper ofta referenser till estetik, natur och tradition.

Klimatet var redan från början något av ett problem, trots att bandyn varit så tätt kopplad till naturen. Dåliga isar, isar som brast, isar som

fylldes med snö och blev ospelbara, vind och kyla – hoten mot det vackra spelet var många. Även när sjöisarna övergavs för arenor och spolade isbanor kunde snöfall eller sol och värme ställa till det. När ishockeyn snabbt moderniserades och flyttade inomhus i moderna ishallar, hade bandyn med sina större krav på spelyta svårt att hänga med.

Även medialiseringen gynnade hockeyn, som var enklare att göra rättvisa i TV. Bandyn fungerade relativt väl som radiosport, men i TV var det svårt att hänga med eller att ens se bollen. Hockeyn däremot stärkte sin position ytterligare med det nya bildmediets entré.

Även om Andersson visar hur bandyn motvilligt men oundvikligt har sportifierats och moderniserats på olika sätt, lever mycket av retoriken kvar. Kopplingen till naturen, avogheten mot kommersialisering och anpassning, det nostalgiska stråket – allt detta har funnits med i bandyns narrativ ända sedan tidigt 1900-tal och spelar fortsatt en central roll. Den lokala kopplingen är särskilt intressant. Andersson pekar på hur bandyn, i högre grad än andra idrotter, varit knuten till bruksorter i glesbygdsområden. I samhällen som Grycksbo, Grängesberg, Lesjöfors, Slottsbron och Sandviken har bandyn varit en samlande kraft och något att känna stolthet över. Därmed knyts också nostalgien till dessa orters glansdagar. Ett samhälle som värmländska Lesjöfors, en gång i tiden framgångsrikt brukssamhälle med ett mycket starkt bandylag men i dag en avfolkningsbygd med stora socioekonomiska utmaningar, kan symbolisera hur bandyn och samhällets storhetstid sammanföll.

När det gäller kvinnligt deltagande har bandyn, till skillnad från många andra lagidrotter, haft en relativt öppen attityd. I början av 1900-talet spelades matcher med blandade lag, och rena damlag har varit aktiva i stort sett under hela 1900-talet. Bandy har haft en svagare manlig genuskodning än exempelvis fotboll och ishockey, men ändå har det varit svårt att få ett publikmässigt lyft för damlagen. Och trots den tidiga starten och en viss kontinuitet blev det ingen riktig organisering av seriespel förrän i början av 1970-talet – alltså samtidigt

som fotbollen med västgötska Öxabäck i spetsen kom till skott. Och även därefter har dambandyn, liksom damfotbollen, ofta fått se sig orättvist behandlad. Hur skulle dambandyn ha sett ut i dag om förbundet hade varit mer alerta på 70-talet?

I det avslutande kapitlet finns en formulering som sammanfattar boken relativt väl, när Andersson kallar bandyn för en ”folklig finkultur”. Denna dubbelhet, med rötter i såväl ett aristokratiskt arv som i bruksorterna, med ett ben i idrottens rationella logik och det andra i naturromantik och nostalgi, frilägger Andersson på ett imponerande vis. Finaler inför kungligheter och statsministrar på Stadion, banketter på Uppsala slott och nationalistiska tongångar har funnits parallellt med lokalpatriotism, drängfylla och bandyportföljer.

Den svenska idrottens kulturarv och kopplingar till miljön har rönt förvånande svagt intresse så här långt. Men Torbjörn Anderssons bandybok kan skrivas in i såväl den idrottshistoriska forskningen som i den framväxande forskningen om idrottens kulturarv och miljöhistoria. Bandyns platser och ritualer är centrala för förståelsen av svensk idrottshistoria, och Anderssons bok är en viktig pusselbit även för den som vill förstå det svenska samhällets moderna utveckling. Från det tidiga 1900-talets nationalromantik, via folkhemmet och bruksorterna till dagens landsbygdsproblematik. Och genom att kartlägga bandyns komplexa relation till naturen, en relation som på alla sätt och vis har kommit att prägla spelet, publikupplevelsen och sportens utbredning, blir Anderssons studie ett viktigt bidrag. Jag hade dock gärna sett ytterligare fördjupning kring klimat och natur i boken. Överhuvudtaget hade det inte skadat om Andersson vågat ta ut svängarna lite mer i sin analys, och vågat ha lite större anspråk. Hans forskning skulle kunna tala till en betydligt bredare publik än den som primärt är intresserad av svensk bandy.

Sådana invändningar åsido, kan vi efter avslutad läsning konstatera att bandyn visserligen framstår som lite gammal och nostalgisk, men död är den sannerligen inte.

Daniel Svensson, Göteborg

Jordnära. Etnologiska reflektioner av ny nordisk mat. Yrsa Lindqvist & Susanne Österlund-Pötzsch (red.). Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2018. 230 s., ill. ISBN 978-951-583-430-0.

I boken *Jordnära. Etnologiska reflektioner över ny nordisk mat* möter vi nordiska berättelser om maten som lokal, regional, genuin, äkta, enkel och naturnära. Vi möter också en rad olika platser, sammanhang och människor som alla beskrivs symbolisera "det jordnära". Redan i inledningen till boken beskrivs den förändring som ägt rum inom den svenska matkulturen från det tidiga 1900-talet och framåt, där vi gått från en närhet till maten och odlingen (produktionen) till ett allt större fokus på vad industrin kunde göra för maten och tillagningen av denna. Genom matens globalisering beskrivs närheten till maten ha gått förlorad. Det vi därmed har sett under 2000-talet, och kanske än mer under 2010-talet, är ett allt större fokus på råvarorna och det lokala, både vad gäller ursprung och smaker samt hur råvaror kombineras och gestaltas.

I bokens inledning nämns för första gången begreppet *jordnära*. Här skrivs det om "jordnära smaker", med rovor, rötter, säd, gräslöksblommor, kirskål, svamp och olika örter som exempel. Det vilda och till synes rena är återkommande, det som på något sätt anses vara "orört". Begreppet är inspirerande och associativt men ändå en aning dunkelt i sin innebörd. Att det handlar om det lokala, nära, naturliga, genuina, äkta, enkla, avskalade framgår när man läser de olika kapitlen, likaså att det kan förstås både som ett symboliskt och ett konkret begrepp. På så vis är det ett ytterst välvalt begrepp, och det är kanske just därför som man som läsare saknar en större tydlighet, inte bara i inledningen. I Susanne Österlund-Pötzschs avslutande kapitel *Folkfest i matens tecken* får vi en redogörelse för begreppet där hon skriver att hon kommer att fästa vikt vid "jordnärligheten" – "det att vara jordnära" (s. 187). Här får vi också för första gången veta att begreppet egentligen finns dokumenterat redan på

1950-talet, i en tid då matens industrialisering stod för dörren och den konserverade maten hyllades som en räddare i nöden och som en symbol för framtiden. Författaren beskriver att begreppet då användes i betydelsen "enkel, handfast och pragmatisk", som något av en beskrivning på en persons karaktärsdrag. Men, skriver hon vidare, ordet kan även förstås som något "nära naturen" och "som rör vardagliga ting". Med denna historiska tillbakablick, om än något sent presenterad i boken, ges en viktig bakgrund inte bara till begreppet i sig, utan också till varför det används som en genomgående tråd i boken. Utifrån hennes skildringar av skördefesten på Åland beskrivs vidare hur "Miljöerna är alltså enkla, realistiska och handfasta – med andra ord jordnära" (s. 196), och att skördefesten blir ett sätt att möta "jordnära människor" (s. 202). Här får läsaren återigen fundera kring begreppet – *vad* är det egentligen som är jordnära? Är det produkterna/maten, upplevelserna, människorna (konsumenterna och/eller producenterna), platserna? Eller är det kanske allt och hur ska vi då förstå det? Det beskrivs vidare hur det ligger i tiden att längta efter det som upplevs "genuint, äkta och naturnära" och att Åland och skördefesten kan erbjuda en sådan "jordnära upplevelse". Här införs således begreppet "naturnära" som inte är detsamma som "jordnära"? Men vad är egentligen skillnaden? Är "genuint, äkta och naturnära" det som tillsammans utgör "jordnära" eller hur ska det förstås?

I boken görs många fascinerande djupdykningar i skilda iscensättningar av den lokala och regionala maten, där matens tydliga koppling till naturen präglar texterna. Det är också en intressant bok rent metodiskt, då läsaren inte bara möter skilda berättelser om den jordnära maten utan också olika tillvägagångssätt för att skildra människor, platser och sammanhang. I sju olika kapitel får vi följa allt ifrån skogens blåbär, gammaldags skyr och sniglar, men också berättelser om skördefester, matfestivaler och lyxrestauranger. I *Nostalgi smakar blåbär* tar Ester Bardone med oss på en resa till de estniska skogarna där skogsbären får symbolisera något centralt i den estniska matkulturen. Vild mat be-

skrivs som en markör för "riktig mat" och som statusmarkör och symbol för "den goda smaken" – den unika smaken av vilda bär. Bardone beskriver hur det i de nutida matbloggar hon studerat framkommit det hon kallar för en "eftertänksam nostalgi" (s. 39) både när det gäller bärplockningen i sig och smaken av bär. Här kan man tänka sig att minnena av barndomens skog innehåller blåbär och att blåbär, som en representant för de vilda bären, också blir en representant för idealiserade familjesammankomster.

I kapitlet om *mjölkrobotar och gammaldags skyr* möter vi några av de motsättningar eller polariteter som också präglar den nordiska maten. Med utgångspunkt i den isländska matkulturen skildrar Jon þór Pétursson det ökande intresset för matens kulturella sammanhang och platsens betydelse för hur vi värderar maten och dess sammanhang. Platsen ger maten ett visst värde, men också konsumenten som köper en viss produkt från en viss plats. Det beskrivs finnas en (symbolisk) trygghet i ursprunget, där en (iscensatt) koppling mellan nutid och dåtid kan upprätthållas. Här blir begreppet kulturarv centralt, det säger något om hur världen borde vara, om idealen, snarare än att beskriva den som den är. Idealiseringen av kulturarvet bygger på en personlig distans till "gamla föremål" och tidigare vanor och sätt att se på mat och ätande. "Mjölkrobotar och annan modern teknik är en förutsättning för att producera traditionell skyr i stor skala, men matproduktion i kulturarvets anda är en förutsättning för att folk ska bli intresserade av att köpa skyr...". Härefter ligger idéer om att det som varit, kunskapen om maten och dess ursprung, är något som måste bevaras, vårdas och spridas. Här är det dock viktigt att även lyfta in den selektiva karaktär som ligger i kulturarvsbegreppet, för vad är det egentligen för kultur i termer av ideal, normer, seder och bruk som tillåts "gå i arv" och forma framtida generationers idéer om hur något varit men också borde vara?

Gestaltningarna av den nordiska maten är flera och kommer till uttryck i både text och bild. Yrsa Lindqvist inleder i kapitlet *Mat på bild* –

att illustrera rena råvaror med att skriva att världen väl aldrig har varit så visuell som idag, och det är jag beredd att hålla med om. Bilder gör något med oss människor och är viktiga i skapandet av de berättelser som idag omger oss kring maten och måltiderna. De bidrar till att kommunicera ideal och befästa normer, men också upprätthålla den egna identiteten, vilket vi ser inte minst i de mängder av bilder som läggs ut på sociala medier, som faktiskt handlar om mat, ätande och måltider på olika sätt. Med utgångspunkt i broschyren "Rena råvaror" diskuterar Lindqvist matens och råvarornas visuella gestaltningar och uttryck, och det nordiska bildspråket präglad av natur och stämningsbilder som är genomgående när recepten i broschyren ska presenteras. För att placera in "Rena råvaror" i en vidare kontext görs även intressanta nedslag i den historiska traditionen kring kokboksillustrationer och läsaren blir presenterad för den på många sätt slående utveckling som skett från kokboken som upplysande och informerande till att idag mer handla om vilken stämning den förmår förmedla. Bilder som är ganska långt ifrån decilitrar och matskedar, men som istället skänker stilla bilder om det goda livet.

Hanne Pico Larsen fortsätter sökandet efter berättelser om den nordiska maten och i kapitlet *I På jakt efter sniglar och berättelser* följer hon med en av restaurang Nomas samlare ut i den svenska naturen för att samla sniglar. Samtidigt som hon följer sniglarnas väg från naturen till tallriken erhålls också olika berättelser om den maträtt som sniglarna ska bli en del utav. "En enkel rätt som sniglar och krasse förvandlas snabbt till en konstellation av ett flertal berättelser om insamlande, terroir, matlagning, tradition och värden" (s. 128). Idén om minsta möjliga avstånd mellan det råa och det tillagade är ytterst intressant, men också anmärkningsvärt. Matlagning som kulturell praktik döljs på något sätt i strävan att låta det vilda komma fram, det okonstlade och som knappt har rörts av mänsklig hand. Ändå är kunskapen om det vildas karaktär och egenskaper viktig för dessa (osynliga) matpraktiker.

Anna Burstedt fortsätter resan in i lyxrestaurangernas värld, eller rättare sagt hur matguider speglar, men också förmedlar och förstärker, bilden av "den goda smaken" – den som idag till stor del just handlar om den lokala och nära matens förträfflighet, men också om en idealisering av landsbygden. "Från 2010-talet och framåt har naturen och dess råvaror alltmer framhävts som de trendiga och smakligaste på den svenska restaurangscenen. Beredning och förädling av råvaror från naturens eget skafferi prisas och belönas i de guider som utkommit under 2010-talet" (s. 140). God kännedom om råvaror, ingredienser och olika benämningar för dessa ses idag som tecken på bildning och har därmed blivit en viktig klassmarkör – något som både är inkluderande och exkluderande. Genom lokala ingredienser och nya matlagningstekniker beskriver Burstedt hur rätter som tidigare haft ganska låg status plötsligt blir representanter för den goda smaken. Smak är dock något som skapas i relationen till och i kommunikationen av mat, och blir något som kan erhållas genom till exempel matguider. Burstedt beskriver därmed hur matguiderna blir markörer för god smak men också viktiga smakmanualer, eller smakguider.

I *Når mat feires* gör Connie Reksten en analys av Bergen Matfestival i Norge, ett annat uttryck för den lokala och regionala matens dragningskraft, och som också bygger på en förväntan om att den lokala maten ska smaka annorlunda och därmed bidra till en alldeles särskild upplevelse. Författaren frågar sig om det är så att den annars så vardagliga maten blir/görs lokal under festivalen? Bergen Matfestival beskrivs vila på ett "genealogiskt fundament" (s. 182), baserat på föreställningen om den äkta och ursprungliga maten, maten som kan följas från jorden till bordet. Reksten lyfter här betydelsen av "platsidentitet" ("stedsidentitet") för att ge uttryck för hur platsen och de geografiska förutsättningarna får en alldeles speciell roll för matfestivalen och upplevelsen av den lokala maten. Ett annat begrepp som Reksten använder sig av är "gråsonematkultur" (s. 170), som ett sätt att definiera den matkultur som äger rum mellan uteätandet på restaurang och att äta hemma –

där ätandet på en matfestival skulle kunna placeras. Begreppet är på många sätt intressant, dock tenderar det att signalera ett ätande som äger rum i ett intetsägande tomrum snarare än på platser och i sociala sammanhang där en stor del av matkulturen och värderingar kopplade till den platsnära, lokala maten skapas, iscensätts och upprätthålls. I det avslutande kapitlet fortsätter Susanne Österlund-Pötzsch på samma tema när hon skildrar skördefesten på Åland – ett annat iscensättande av den lokala, platsbundna maten. Skördefesten på Åland är ett i raden av många exempel på skördeposter som äger rum – festligheter där regioner hyllas genom den platsbundna och lokala maten, men också där maten ges mening genom att tillskrivas regionala särdrag.

En viktig reflektion och något som också återkommer i ett antal av bokens kapitel är *vem* som är konsumenten av den lokala, vilda, naturliga och jordnära maten? Vem äter idealen och konsumerar visionerna? I det första kapitlet beskrivs bärplockning i Estland som en aktivitet för den urbana medelklassen och dess familjer. Yrsa Lindqvist frågar sig också "vem förstår bilderna" med fokus på det kulturbundna i förmedlandet av den nordiska maten. Den lokala maten har till stor del identifierats som ett urbant medelklassideal, och bygger, paradoxalt nog, på att det ändå upprätthålls någon form av avstånd mellan produktion och konsumtion. Det är först då folk vallfärdar till skördeposter och matrundor för att köpa dyra tomater odlade i den trygga myllan.

Det är också intressant att lyfta den lokala maten som internationell/urban trend, något som identifieras i några av bokens kapitel. "Intresset för lokal mat och för matfestivaler är en global trend som iscensätts lokalt" (s. 192), skriver Österlund-Pötzsch. Idén om den lokala matens förträfflighet finns som ett tydligt fundament i det som definierats som ny nordisk mat, med naturen i fokus, men detta är egentligen på inga sätt unikt för denna regionala avgränsning. Trenden kring det "jordnära", att premiера det lokala och nära, finner vi i flera regionala sammanhang, ofta, men inte alltid, kopplade till berättelser om terroir.

Maten, sättet vi äter, väljer, idealiserar och värderar mat, blir ett viktigt fönster genom vilket vi får syn på vår samtid, men också det förflutnas strävan efter förändring och framtida ideal. I de olika kapitlen möter vi berättelser om den lokala, nära, "naturliga" och jordnära maten, vilka tillsammans också är en berättelse om en samtida matkultur – om det som anses vara viktigt, värdefullt och eftersträvansvärt. Trots att bokens kapitel står för sig själva söker jag ändå på något sätt efter en summerande och reflekterande text som avslutningsvis knyter samman berättelserna – något som kan binda ihop

allt det jag läst, men också blicka framåt. Känslan av helhet, men också nyfikenheten att läsa vidare, läsa om och läsa igen, hade säkert kunnat förstärkas av att författarna återkommande hade hänvisat och relaterat till varandra i de olika kapitlen. Med detta sagt utgör boken ett viktigt inslag inte bara inom den etnologiska matkulturforskningen utan för alla som vill förstå matens betydelser och innebörder och vilken stark roll som platsen och ursprunget har kommit att spela i vår samtida matkultur.

Maria Nyberg, Kristianstad

NOTISER

Bengt af Klintberg: *Verser i svenska poesialbum 1820–1970*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 191.) Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, Uppsala, 2018. 144 s., ill. ISBN 978-91-87403-29-3.

För över trettio år sedan publicerade Bengt af Klintberg en artikel om verserna i poesialbum, i Svenskfinland framför allt kallade minnesverser. För att kunna göra det måste han först samla ihop en massa dikter i poesialbum, också kallade minnesböcker i Svenskfinland. Det är värt att nämna de divergerande namnen för att man just i Svenskfinland skrivit en del om detta slag av poesi.

Flera hundra verser i över trehundra album samlades in för ett radioprogram under året 1968. För att kunna hantera det stora materialet måste det systematiseras på något sätt. Resultatet av detta tidsdryga arbete ser vi i det förstaradsindex som nu publicerats. De cirka 550 verserna är alltså alfabetiskt ordnade efter den första raden i poesialbumen. De täcker tidsperioden 1820–1970. Albumen samlades in bland allmänheten och många av dem returnerades efter hand. Det största antalet album härrör från perioden 1880–1910. Detta kan bero på att de var särskilt populära just då, men också på insamlingstekniska omständigheter.

I inledningen till indexet berättar af Klintberg något om albumens kulturhistoria och förändringar som skett under den långa tid som dokumenterats. Vi har att göra med en sed att tillmäta vänskapen en stor betydelse, en sed som till att börja med gällde både män och kvinnor men som med tiden huvudsakligen koncentrerades

först hos lite äldre flickor för att långsamt allt oftare gälla småflickor i början av skolgången. På motsvarande sätt har vanan att skriva eller samla verser i poesialbum spritt sig från överklassen under 1800-talets början. Senare i slutet på samma sekel nådde den borgerliga flickor och på 1900-talets början flickor i landsbygdsbefolkningen och arbetarklassen. af Klintberg analyserar inte de bilder som hörde till verserna trots att de var vackert dekorerade. Under 1900-talet försågs de bland annat med så kallade bokmärken, i Svenskfinland kallar man dem glansbilder, som var ett samlarobjekt och ett sätt att visa sin makt och placera sina ”vänner” i ”rätt” kategori. Ju finare glansbild desto högre värde på både bilden och ”vännen”.

Budskapet i verserna var till att börja med moraliserande och religiöst, senare mera humoristiskt och realistiskt för att till sist rentav nästan kunna bli något ekivokt på grund av anspelningsarna på kommande äktenskapspartner. Tveklöst var skolorna fora för spridningen. Flickorna skrev av verser från ett album till ett annat och därigenom blev de allmängods och så uppstod också vissa variationer.

Flera av verserna härrör från etablerade författare, somliga mycket välkända, men med tiden kunde de bli ”hemgjorda” eller i varje fall anonyma och mycket korta.

Det här indexet rekommenderas alla som vill veta mera om svenska poesialbumversers frekvens, ursprung och originalform. Att vilja veta vem som skrivit en dikt men inte för sitt liv kunna komma på namnet kan ibland vara mycket irriterande. Boken är också försedd med register och illustrationer.

Ulrika Wolf-Knuts, Åbo

RIG – VÄGLEDNING TILL FÖRFATTARNA

RIG publicerar artiklar, presenterar nya avhandlingar, debattbidrag, bokrecensioner och notiser inom den kulturhistoriska forskningen. Redaktionen välkomnar manuskript från alla områden inom detta forskningsfält.

Manuskripten skall vara skrivna med radavstånd 1,5 och bred marginal. Artiklarnas omfång bör ligga mellan 35 000 och 55 000 nedslag, inklusive noter och litteratur. Artiklarna skall ha en kort engelsk sammanfattning om ca 1 500 nedslag. Bilder välkomnas. En avhandlingsrecension bör maximalt omfatta 17 000 nedslag, ett debattinlägg maximalt 8 000 tecken, en bokrecension maximalt 12 000 tecken och en notis maximalt 4 000 tecken.

Artikel- och recensionsmanuskript sändes i digital form till redaktionen. Artikelmanus granskas av redaktionen och extern läsare. Vid frågor kontakta redaktören.

UTFORMNING AV MANUSKRIFT

Vi följer *Svenska skrivregler* och *SAOL*.

Nytt avsnitt markeras med indrag.

Noter anges med siffra och skrivs som slutnoter.

Litteraturreferenser används enligt följande:

I texten anges författarnamn, årtal och sidhänvisning, t.ex. ”som Broberg (1988) påpekat”, ”flera studier visar detta (Ehn 1996, Nilsson 1993, Skarin Frykman 1987) ...”, ”som dokumenterat detta (Lundgren 1996:129ff.) ...”.

Litteraturlistan placeras sist. Uppställning och kursivering sker som exemplen visar:

Daun, Åke 1993: *Etnologin, framtiden och samhället*. I: Gerholm, Lena (red.): *Etnologiska visioner. Femton forskare reflekterar kring sitt ämne*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Högdahl, Elisabeth 2003: *Göra gata. Om gränser och kryphål på Möllevången och i Kapstaden*. Hedemora: Gidlunds förlag.

Larsson, Lisbeth 1997: *Modernismens kvinnliga avantgarde. Tvärsnitt nr 1*.

MANUSKRIFTEN SKALL INNEHÅLLA FÖLJANDE

- 1 Författarnamn, titel och institutionstillhörighet eller motsvarande.
- 2 Själva texten.
- 3 Numrerade noter vid behov. Ange inte litteraturhänvisningar i noterna.
- 4 Litteraturreferenser, alfabetiskt ordnade.
- 5 Engelsk sammanfattning (omkring 300 ord eller 1 500 nedslag). Artikelns titel på engelska.
- 6 Bildoriginal och eventuella bildtexter insänds tillsammans med slutgiltigt manuskript.

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska ”Sången om Rig” gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden.

Tidskriften utges fr.o.m. årg. 98, 2015, av Kungl. Gustav Adolfs Akademien
för svensk folkkultur, en riksakademi med sitt säte i Uppsala

129 TRÄDGÅRDSMÄSTARINNANS OTRAMPADE STIG

Boel Nordgren

149 I CENTRUM FÖR MATERIALSTUDIER, ETT TYGBEKLÄTT
BIBELSTÖD FRÅN ÖSTERBOTTEN

Git Skoglund, Jenni Suomela & Krista Vajanto

164 NYA AVHANDLINGAR

Kristina Sehlin MacNeil EXTRACTIVE VIOLENCE ON INDIGENOUS COUNTRY
anmäld av Ulf Johansson Dahre

Elin Lundquist FLYKTIGA MÖTEN *anmäld av Robert Willim*

172 RECENSIONER

ENSKILDA ARKIV Charlotte Hagström & Anna Ketola (red.) *rec. av Magnus Wikdahl*

Magdalena Petersson McIntyre ATT ÄLSKA SITT JOBB *rec. av Carina Sjöholm*

Håkan Jönsson & Richard Tellström FRÅN KROG TILL KROG *rec. av Ingvar Svanberg*

INTERPRETING THE BRAIN IN SOCIETY Kristofer Hansson & Markus Idvall (eds.)
rec. av Eddy Nehls

ATT KONSTRUERA EN KVINNA Karin Lövgren (red.) *rec. av Karin S. Lindelöf*

Torbjörn Andersson DEN DÖENDE BANDYN? *rec. av Daniel Svensson*

JORDNÄRA Yrsa Lindqvist & Susanne Österlund-Pötzsch (red.) *rec. av Maria Nyberg*

190 NOTISER

Bengt af Klintberg VERSER I SVENSKA POESIALBUM 1820–1970